

İslam Mantık Yazım Gelenekleri Üzerine Bir İnceleme

A Study on Islamic Logic Writing Traditions

 Turgut AKYÜZ^{a*}

^a Doç. Dr./Assoc. Prof., Gümüşhane Üniversitesi,
turgutmantiki@gmail.com

* Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Künye:

Cilt/Volume: 4

Sayı/Issue: 2

Sayfa/Page: 323-363

Geliş Tarihi/Received: 27.09.2024

Kabul Tarihi/Accepted: 18.11.2024

Yayın Tarihi/Publication Date: 15.12.2024

Atf/Cite as: Akyüz, Turgut. "İslam Mantık Yazım Gelenekleri Üzerine Bir İnceleme". *İdrak Dini Araştırmalar Dergisi* 4/2 (Aralık 2024), 323-363.

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaların CC BY-NC 4.0 Lisansı altında yayımlanmaktadır. İkonlar Font Awesome'a aittir.

The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 License. Icons by Font Awesome.

Öz

Mantık tarihi yazımı, fikir ve kavramların tarihidir. Yoksa tek başına müellif ve eser isimlerinin yazılması mantık tarihi yazımı olamaz. "Mantık metinleri haricinde ayrıca mantık tarihi yazmak gerekli midir?" sorusuna verilecek cevap ise; tartışmaların ve gelişmelerin anlaşılabilirliği ve bugünkü meselelere çözüm sunulabilmesi adına, fikirlerin hangi şartlarda üretildiğini bilmenin gerekli olduğudur. Diğer taraftan İslam mantık tarihine dair yazılan metinlerde, belli yüzyıllardan sonra duraklamaların olduğu veya aynı fikirlerin amaçsız ve yöntemsiz bir şekilde tekrar edildiği iddiaları bulunmaktadır. İslam mantık tarihine dair bir başka problem ise günümüz bakış açısı üzerinden tarihin okunması ve neticede ilerlemeci bilim anlayışına dair çözümler aranması yahut bugün olduğu gibi klasik dönemde de farklı mantık anlayışlarının olup olmadığı gibi tartışmalardır. Bu çalışmada, eksik ve tekrarların bulunmasına rağmen klasik dönemde bir sürekliliğin ve güncelliğin olduğu, tüm eleştirilere rağmen ortak bir mantık geleneğinin bulunduğu dair hususlar; önemli ve bilinen birincil kaynaklar dikkate alınarak ayrıca ikincil kaynaklar da mümkün mertebe göz ardı edilmeden, farklı işlev ve çözüm arayışına bağlı olarak yazılan farklı geleneklere ait eserler örnek verilerek ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Buradaki geleneklerin sayısı artırılabilir veya eksiltilebilir yahut farklı metinler eklenebilir. Zira mantık geleneğinde bin yılı aşkın sürede üretilen fazlaca metin bulunmaktadır. Bu yüzden de bu metinlerin tümünün hatta sadece belli bir gelenekte yazılan metinlerin bile tüketilmesi kolay bir iş değildir. Diğer taraftan tasnif bir amaca yöneliktir ve konunun mahiyetini değiştirmemektedir. Burada geçmişi anlamaya yönelik bir yöntem geliştirme adına bir fikir verme gayreti güdülmektedir. Netice itibarıyla ele aldığımız gelenek ve örnek olarak seçilen metinlerin, İslam mantık tarihinde yazılan eserlere ve ele alınan konulara, geleneğin nasıl ve hangi şartlarda devam ettiğine dair bir fikir vermesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mantık tarihi, İslam mantık geleneği, şerh, haşiye, isagoci, kipler, şemsiye, münazara, mantık eleştirileri.

Abstract

The history of logic is the history of ideas and concepts. Otherwise, writing the names of authors and works alone cannot be writing the history of logic. The answer to the question of whether it is necessary to write a history of logic apart from logic texts is that it is necessary to know the conditions under which ideas were produced in order to understand discussions and developments and to offer solutions to today's issues. On the other hand, there are allegations that the texts written on the history of Islamic logic have pauses after certain centuries or that the same ideas are repeated without purpose and method. Another problem with the history of Islamic logic is the reading of history from today's perspective and consequently seeking solutions for the progressive understanding of science or discussions such as whether there were different understandings of logic in the classical period as there are today. In this study, we have tried to demonstrate that there is a continuity and actuality in the classical period despite the presence of deficiencies and repetitions, and that there is a common logical tradition despite all the criticisms, by taking into account important and known primary sources, but without ignoring secondary sources as much as possible, by giving examples of works belonging to different traditions written in search of different functions and solutions. The number of traditions here can be increased or decreased. Or different texts can be added. Because there are many texts produced in the logic tradition for more than a thousand years. Therefore, it is not an easy task to consume all of these texts or even only the texts written in a certain tradition. On the other hand, the classification is for a purpose and does not change the nature of the subject. Here we are trying to give an idea in order to develop a method for understanding the past. Ultimately, the texts we have examined and selected as examples aim to provide insight into how the tradition has continued and under what conditions in the works written in the history of Islamic logic and the topics addressed.

Keywords: History of logic, Islamic logical tradition, commentary, footnote, isagoci, modes, umbrella, debate, criticism of logic.

Giriş

Mantık tarihi, aynı zamanda kavramların ve fikirlerin/anlayışların tarihidir. Alt alta isimleri ve eserleri zikretmek mantık tarihi olmadığı için mantık tarihi yazımında, bahsi geçen tüm metinlerin ve ayrıca ikincil kaynakların incelenmesi gerekmektedir. Söz konusu İslam mantık tarihi olunca bin senenin üzerinde bir dönem ve birden fazla dil gündeme gelmektedir. Bu nedenle genel bir giriş yazmak için ancak belli başlı eserlerin seçilip genel ve önemli fikirlerin ortaya konulması mümkün olabilmektedir. Burada bir başka sorun da mantık ders kitapları veya mantığa dair özel kitapların haricinde bir mantık tarihi yazmanın gerekli olup olmadığıdır.

İslam mantık tarihi ile kastımız, Abbâsî dönemindeki tercüme faaliyetleri ile başlayan ve hâlen devam eden, farklı dil, din ve coğrafyalarda ama İslam medeniyetinin hâkim olduğu coğrafyada üretilen gelenektir. Bu gelenek, ana dili Arapça olmak üzere Türkçe ve Farsça gibi dillerde de yazılan eserleri, genelde Müslüman olmakla birlikte Süryânî ve Yahudi gibi uzmanların da çalışmalarını içermektedir. Yine bu tarih içinde ana çatısı Sünnî olmakla birlikte Şîî geleneğin de metinleri bulunmaktadır.

İslam mantık tarihine bakıldığında en geniş eser, İbn Sînâ'ya ait *eş-Şifâ* külliyyatıdır. Külliyyat, dokuz kitaptan oluşmaktadır. *Şifâ* külliyyatını Fârâbî ve İbn Rüşd'ün eserleri takip etse de¹ bu eserler genelde klasik dönemde dağılmış olduğundan, tüm metinlerin tüm kesimler tarafından her zaman görülmesi mümkün olmamıştır. *Şifâ* ise hacminden dolayı çok yaygın bir eser değildir ve nüshası, diğer eserlere göre daha azdır. Eser üzerine tarih boyunca sadece birkaç şerh yazıldığı zikredilse de bugün bu şerhler elimizde yoktur.²

İslam tarihinde mantık yazım geleneklerinin temelinde yine İbn Sînâ'ya ait *el-İşârât ve't-tenbîhât* adlı eser bulunmaktadır. Fahreddîn Râzî veya Teftezânî tarafından yazılan mantık metinlerinin, mantık ve metafizik bölümlerini ihtiva etmesinin temelinde bu eser vardır. Kiplere veya burhana dair eserlerin temeli de yine *İşârât*'tır. Bu yüzden *İşârât* üzerine birçok şerh de yazılmıştır. Mantığa dair ders kitabı mahiyetinde yazılan eserler de yine en temelde İbn Sînâ'nın *Uyûnu'l-hikme* adlı eserine dayanmaktadır. Netice itibarıyla İslam mantık yazımında ana isim İbn Sînâ'dır denebilir. Burada ilave olarak, İbn Sînâ'nın eserleri başta olmak üzere yazılan birçok şerhte, ana metnin *Şifâ* olduğunu da ifade etmek yerinde olacaktır. Özetle ifade etmek gerekirse gelenekte bir kimsenin mantık alanında uzman olabilmesi için İbn Sînâ'yı ve özellikle de *Şifâ*'yı okuması gerekmektedir. *Şifâ*'nın özellikle hacminden dolayı çok da yaygın bir eser olmamasından dolayı eğitimde kullanılmaya çok müsait değildir. Bu yüzden İbn Sînâ'nın kendisi de eğitim amaçlı çeşitli metinler kaleme almıştır. Zaman içinde ihtiyaca ve şartlara göre, farklı mantık metinleri de telif edilmiştir.³

Bu metinlerin tamamının incelenmesi kolay olmadığından ve ayrıca mantığın tarih içindeki fonksiyonu ve gelişimini görmek için, mantık tarihi kitapları gereklidir. Özellikle mantık çalışmaya yeni başlayan kişiler için, bir fikir vermesi ve başlangıç noktasını göstermesi açısından bu tür metinlere ihtiyaç duyulmaktadır. Günümüzde İslam mantık

¹ Ahmet Kayacık, "Bağdat'tan Endülüs'e Mantık Geleneği ve İbn Rüşd", *Doğu-Batı İlişkisinin Entellektüel Boyutu* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2009), 2/414.

² Turgut Akyüz, *Fahreddin er-Razi'nin el-Mantiku'l-Kebir'inin Tahkik ve İncelemesi (İnceleme)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017), 1/31.

³ Ahmet Kayacık, "İslam Dünyasında Doğulu ve Batılı Mantık Okulları", *Akademik Araştırmalar Dergisi* 20/1 (2004), 8.

tarihine dair bilinen en meşhur üç eser; Rescher, Street ve Rûveyhib tarafından telif edilmiştir. Rescher, ilk metin olması hasebiyle bibliyografya kısmını geniş tutmuş, fikir kısmını ihmal etmiştir.⁴ Rûveyhib ise Rescher'in ihmal ettiği kısımları tamamlamaya çalışmıştır.⁵ Bahsedilen bu üç mantık tarihi içinde Street'in eserleri diğerlerine göre daha işlevseldir denebilir. Zira Street, metinlerinde, gelenekler ve fikir farklılıklarını da izah etmeye çalışmıştır.⁶

Her üç metnin de pedagojik olarak geliştirilmesi gereken hususları vardır. Öncelikli olarak her üç metinde de fikirler ele alınırken önermeler öne çıkarılmış fakat kavram ve kıyas bahisleri ihmal edilmiştir. Oysa metafizik olarak İslam mantık geleneğinde en önemli bahis, kavram bahsidir. Bu yüzden de en tartışmalı hususlar kavram ve tanım bahisleridir. Diğer taraftan İslâmî ilimlerde kullanılan en temel yöntem kıyastır⁷ ve bu yüzden cedel ve kipler başta olmak üzere beş sanat bahsine dair birçok metin kaleme alınmıştır. Önermeler bahsinin öne çıkarılıp kavram ve kıyas bahislerinin ihmal edilmesinin temelinde modern mantık algısı vardır, denebilir fakat bir başka alt nedenin, batılı İslam mantık tarihi yazımlarının temelinde, batı bilimine katkı vurgusunun yattığı söylenebilir. Bu yüzden de modern mantık için çok da anlam ifade etmeyen kavram ve kıyas bahislerine dair gelişmelerin, mantık tarihinde ihmal edildiği ve daha çok informel çalışmalara dikkat çekildiği söylenebilir.⁸

Sözü edilen İslam mantık tarihi içindeki eserlerde dikkat edilmesi gereken bir başka husus da ekolleşme ve dönemlendirmedir. Her ne kadar İslam mantık tarihinde şerhler ve reddiyeler kaleme alınmış olsa da modern anlamda farklı mantık akımlarından söz etmek çok da mümkün değildir.⁹ Zira İslam mantık tarihindeki neredeyse tüm metinlerde temel bilgi kaynağı olarak akıl ve duyu; hatta vahiy, kabul edilmiştir.¹⁰ Bu yüzden buradaki eleştiri ve farklılıkların temelinde farklı mantık ekollerine mensup olmaktan çok, mezhep farkı hâkimdir denebilir. Yani İslam tarihinde bilgi kaynaklarının tümü (yani modern tabirle gözlem (duyu) ve düşünme (akıl)) genel olarak kabul edilmiş fakat mezhep veya felsefi duruşa bağlı olarak bilgi kaynaklarının etkisi/ağırlığı değişmiştir. Her ne kadar günümüz mantık ve bilim akımlarının/anlayışlarının oluşmasında bilginin kaynaklarını kabul kadar bu kaynakların diğerine göre ağırlığı söz konusu ise de geleneğe, bu ağırlıklar, farklı mantık anlayışlarına yol açmamıştır.¹¹ Mütেকaddim ve müteaaahir yani öncekiler ve sonrakiler ifadesi de sistematik olmaktan çok döneme göre farklı anlam ifade eden kavramlardır. Örneğin Gazzâlî öncesinde bu kavramlar Fârâbî ve İbn Sînâ'yı işaret ederken Fahreddîn Râzî sonrasında, Râzî öncesi veya sonrasında ifade edebilmektedir.¹² Ayrıca ileride de üzerinde durulacağı gibi farklı mantık yazım gelenekleri, farklı mantık anlayışlarından çok işlevsel ve

⁴ Nicholas Rescher, *İslam Mantık Tarihi*, çev. Ahmet Kayacık (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 151.

⁵ Khaled el-Rouayheb, *İslam Mantığının Gelişimi: 1200-1800*, çev. Yusuf Daşdemir (İstanbul: Klasik Yayınları, 2022), 29.

⁶ Tony Street, *İslam Mantık Tarihi*, çev. Harun Kuşlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2016), 59, 175.

⁷ Ali Durusoy, "Gazalî'de Mantık Bilmenin Yeri ve Önemi", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 13/3-4 (2000), 313.

⁸ Turgut Akyüz, *Mantık* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2022), 155.

⁹ Cafer Sadık Yaran, "İslam Felsefesinin Karakteristik Yapısı: Özgün Eklektisizm", *EKEV Akademi Dergisi* 17/1 (2003), 14.

¹⁰ Turgut Akyüz, *İslam ve Bilim* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2023), 31.

¹¹ Akyüz, *İslam ve Bilim*, 53.

¹² Akyüz, *Fahreddin er-Razi'nin el-Mantku'l-Kebir'inin Tahkik ve İncelemesi (İnceleme)*, 1/53.

pedagojik amaçla; bazen de farklı eğitim seviyesi yahut farklı eğitim gruplarına yönelik yazılmalarından kaynaklanmaktadır.

Bu üç metnin irdelenmesi gereken bir başka yönü ise on dördüncü yüzyıl itibarıyla İslam dünyasında mantık çalışmalarının ihmal edildiği veya tekrara düştüğü yönündeki bazen doğrudan iddia, bazen de ima ile ifade edilen hususlardır. Rûveyhib'in metni kısmen bu iddianın dışında tutulabilir fakat söz konusu çalışmada, bahsedilen yüzyıllarda mantığa dair özgün çalışmalar yapıldığı yeterince ortaya koyulamadığından yukarıda bahsedilen iddialar sürdürülmüş intibai oluşmaktadır.

İslam mantık tarihinde kaleme alınan ilk ve temel alınmış özgün eserler olan Fârâbî ve İbn Sînâ'ya ait metinlerin de Aristotelesçi fikirleri içerdiği görülmektedir. Bir başka ifade ile anılan bu metinler, Aristoteles'in kurduğu sistem ve tasnif üzerine inşa edilmiştir.¹³ Fakat buradan hareketle Fârâbî ve İbn Sînâ'nın, mantığa hiç katkı yapmadığı, Aristoteles ve şarihleri derlemekten öteye gidemedikleri söylenemez. Aynı durum sonraki mantık çalışmaları için de geçerlidir. Yeniliğin ne olduğuna dair İbn Hazm'ın, "yeni bir eser nasıl ve niçin yazılır?" sorusuna verdiği cevaplar incelenebilir.¹⁴ Yani her zaman fikirler veya malzeme orijinal olmayabilir. Orijinal olan sistem ve amaç yani kurgu ve çözümlerdir.

Her ne kadar on beşinci yüzyıl sonrasında İslam dünyasında fikrî ve siyâsî bir gerileme yaşanmış olsa da bu dönemlerde hiçbir düşünürün olmadığı veya kimsenin özgün çalışmalar yapma veya var olan problemleri çözme çabasında olmadığı söylenemez. İslam dünyasında, gelenekçi akım üzerinden düşünüldüğünde, Gazzâlî'den itibaren, birtakım şeylerin yanlış gittiğine dair sorgulamaların olduğunu biliyoruz. Bu sorgulamalar, Fahreddîn Râzî, İbn Teymiyye ve Sadru'sh-Şerîa tarafından da devam ettirilmiştir. Meselelerin çözüme kavuşturulamaması, hiçbir çalışmanın olmadığı anlamına gelmez veya günümüz bilim tarihi bakış açısı ile sadece sosyolojik veya siyasi okumalar üzerinden fikir tarihi okunamaz. Örneğin ileride önemli mantıkçılar başlığı altında ele alınacak olan Cürçânî ve Devvânî gibi birçok mantıkçı, kendi zamanlarına kadar yazılan tüm mantık geleneklerini inceleyip şerh ederek kendilerince özgün metinler telif etmeye çalışmışlardır.¹⁵

Burada meseleyi ideolojiye dönüştürmekten endişe etsek de mantık çalışmalarına yeni başlayan okuyucular için bir hususu hatırlatmak istiyoruz. Her ne kadar bilimsel çalışmalarda duygusal olmak veya ön yargılı davranmak yerine rasyonel tutum önerilse de İslam mantık tarihine dair olumsuz ön yargılı fikirlerin yaygın olması hasebiyle, çalışmanın bu noktasında, bize cevap verme hakkı doğmuştur. Şöyle ki; Batı mantık tarihi söz konusu olduğunda bilinen öncü üç isim bulunmaktadır: Descartes, Bacon ve Kant. Descartes'in mantık çalışmaları, batı mantık çalışmaları için önemli olabilir fakat İslam mantık tarihi incelendiğinde, Descartes'in metot çalışmalarından çok daha önce ve geniş bir şekilde, İslam mantık tarihinde *Âdâb* geleneği bulunmaktadır. Yani dönemsel olarak kıyaslandığında İslam dünyasında çok daha fazla mantık çalışması ve farklı mantık yazım usulleri (mesela cihet ve müveccihat kitapları gibi) mevcuttur. Yine Kant'ın, saf ve pratik aklın eleştirisine dair yazdığı eserlerin isimleri ve konu sistematigi Gazzâlî'nin *Mi'yâru'l-ilm* (ilmi, teorik anlamında) ve

¹³ Ali Çetin, "Erken Dönem İslâm Düşünce Geleneğinde Fârâbî Felsefesi ve Mantığı", *KADER* 19/2 (2021), 720.

¹⁴ İbn Hazm, *et-Takrib li'l-Haddî'l-Mantık ve'l-Medhal İleyhi bi'l-Elfâzî'l-Âmmiyyeti ve'l-Emsiletî'l-Fikhiyye*, çev. İbrahim Çapak (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018), 54.

¹⁵ Ahmet Kayacık, "Müslümanların Mantık Konularını Ele Alış Yolları", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (1998), 219.

Mizânu'l-amel (ameli ise pratik anlamında) adlı eserleri ile benzerlik arz etmektedir.¹⁶ Diğer taraftan Kant'ın numen ve fenomen ayrımı ile aklın fizik ve metafizik gerçekliklere dair yargılarının değerine dair tartışmalar, çok öncesinde, İbn Sînâ tarafından da yapılmış; Fahreddîn Râzî tarafından ise uzun uzadıya tartışılmıştır.¹⁷

Bu çalışma, tüm bu tartışmalara yanıt verebilme amacıyla hazırlanmış olup planlanan sonraki çalışmalara bir giriş niteliği taşımaktadır. Bu makalede bahsedilen tüm yazın geleneklerinin; katkıları ve geliştirilmesi gereken yönleriyle birlikte gelecekte ayrı ayrı ele alınması arzu edilmektedir.

Bu çalışmada, metnin kapsamının sınırları göz önünde bulundurularak mümkün olduğunca çok esere yer verilmeye çalışılmış olsa da bazı metinlerle sınırlı kalınmıştır. Yine de burada inceleyeceğimiz metinlerin, İslam mantık tarihine dair bir fikir vermek için yeterli olduğu kanaati oluşmuştur. Çalışmada metin sayısından çok gelenekleri, dönemlendirmeden çok icra ettiği fonksiyon dikkate alınmıştır. Zira kronolojik mantık tarihleri daha önce de yazılmıştır ve ayrıca çalışmada zikredilen metinler zaten bir kronoloji oluşturmaktadır. Bu yüzden de kronoloji vermek yerine mantıktaki gelişim ve farklı işlevler ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın, çok fazla metne dayanması haricindeki bir başka zor tarafı ise, hangi metnin hangi geleneğe girdiğine dair mülahazalardır. Burada da çözümü, mantıktaki bir kaide olan “*tasnifin yeni bir bilgi vermediği, zira fasla değil de başka gerekçelere dayandığı*” yönündeki ifadedir.¹⁸ Bu durumda bir sonraki çalışmada bir metin, başka bir yerde veya aynı anda birden fazla yerde verilebilir veya okuyucu bazı tasnifleri değiştirebilir. Bunlar nazari meselelerdir. Aslında mantık ilminde, özdeşlik ve onun türevleri haricindeki tüm meselelerin nazari yani gelişim ve değişime açık olduğu söylenebilir. Teorik bilimlerin doğası böyledir. Bu çalışma ile, geleneği, eksi ve artılarıyla anlayabilmek, bundan sonraki çalışmaları da geleneği ihmal etmeden veya küçümsemekten ama geleneğe de takılıp kalmadan yürütmek ve son olarak güncel problemlere kendi geleneğimizin kodlarıyla çözüm üretebilmek amaçlanmıştır. Bu çalışmada birbiri ardınca müessesel olarak planlanmış birden fazla çalışmaya bir giriş mahiyetinde kaleme alınmış olup sonraki çalışmalarda geleneğin, günümüz için bir çözüm üretip üretemeyeceği sorusuna cevap aranacaktır.

1. Aristotelesçi Mantık Yazımları

Bu başlık altında Fârâbî, İbn Sînâ, İbn Rüşd ve İbn Bâcce gibi isimlere yer verilebilir. Bu mantıkçılar, Aristoteles'i takip ederek *Organon*'a dair tüm başlıkları¹⁹ bir metin halinde, şerhleri de dikkate alarak kendi dönemlerindeki tartışmalara göre telif etmişlerdir.²⁰ Bu metinlerde mantığa dair tüm konular ve farklı görüşler ile önceki şerhlere dair alıntılar bulunmaktadır. İbn Bâcce'nin eserleri *Ta'likât* babından olsa da Aristotelesçi şerh geleneği içinde yer aldığından dolayı burada değinmek uygun olacaktır.

Bu eserlere şerh diyor olsak da bu metinlerin önceki/ana metinlerin aynıyla tekrarı olduğunu ve müelliflerin hiç katkıda bulunmadıklarını söylemek yanlış olur.²¹ Bu metinleri

¹⁶ Turgut Akyüz, “Kant'ın Analitik ve Sentetik Ayrımının Aristotelesçi Felsefe Geleneği Bakımından Değerlendirilmesi”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2017), 152.

¹⁷ Fahreddîn Râzî, *Şerhu Uyûni'l-Hikme*, (Tahran: Müessesetü's-Sadık, 1373h.), 1/203.

¹⁸ Akyüz, *Mantık*, 21.

¹⁹ Aytakin Özel, “Organon ve Mantık”, *Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/14 (2008), 149.

²⁰ Kayacık, “Müslümanların Mantık Konularını Ele Alış Yolları”, 220.

²¹ İsmail Köz, “İslam Mantık Külliyyatının Teşekkülü”, *Felsefe Dünyası* 30/1 (1999), 104.

kaleme alan müellifler, kendi dönemlerini ve dînî tartışmaları da göz önüne alarak eserlerini oluşturmuşlardır. Örneğin kavramların oluşmasına dair başlıkta Fârâbî ve İbn Sînâ, tabiri caizse Aristoteles'i tahrif ederek, kavramların Allah'ın lütfu ile oluştuğunu ama belli bir aklî gayretin de bulunduğunu ifade etmişlerdir.²²

Tablo 1: Aristotelesçi Sistemde Yazılan Bazı Mantık Eserleri

Müellif	Eserler
Fârâbî, 871-950	<ul style="list-style-type: none"> • Tevtia. • İsağoci: Medhal. • Makûlât: Kategoriler. • el-İbâre. • el-Kıyâs. • el-Kıyâsu's-sağır alâ tarikati'l-mutekellimin. • el-Hatâbe. • el-Emkinetü'l-mugallita. • el-Burhân: eş-Şerâitü'l-yakîn.
İbn Sînâ, 980-1037	<ul style="list-style-type: none"> • eş-Şifâ: el-Medhal. • eş-Şifâ: el-Makûlât. • eş-Şifâ: el-İbâre. • eş-Şifâ: el-Kıyâs. • eş-Şifâ: el-Burhân. • eş-Şifâ: el-Mugalata. • eş-Şifâ: el-Cedel. • eş-Şifâ: el-Hatâbe. • eş-Şifâ: eş-Şi'r.
İbn Bâcce, 1077-1139	<ul style="list-style-type: none"> • Teâlik alâ mantiki'l-Fârâbî.
İbn Rüşd, 1126-1198	<ul style="list-style-type: none"> • Telhisu kitâbi'l-makûlât. • Telhisu kitâbi'l-burhan. • Telhisu kitâbi's-şî'r. • Telhisu kitâbu Aristoteles fi'l-cedel. • Telhisü'l-hatâbe. • Telhisü's-safsata. • Telhisu kitâbi'l-burhan. • Telhisu kitâbi'l-kıyas. • Şerhu'l-burhan li-Aristo.

2. Ders Kitabı Mahiyetinde Yazılmış Metinler

Bunlara ders kitabı dememizin sebebi, tedris amaçlı yazıldığı düşünülmesindedir. Çoğu mantıkçının aynı zamanda bir eğitimci olması hasebiyle bilimsel tartışmaların ötesinde pratik amaçlı metinler de kaleme aldığı görülmektedir.

Ders kitabı mahiyetindeki eserlerin ortak noktası teorik tartışmaların kısa tutulması, farklı görüşlere pek yer verilmemesi, kategorilerin ve beş sanat kısmının kısaltılmış olmasıdır. Bunun haricinde genelde mantığa dair tüm konulara kısaca yer verilmiştir. Bu bağlamdaki metinleri giriş ve orta düzeyde olmak üzere iki seviyede ele almak mümkündür. Giriş mahiyetindeki eserler genelde kısadır. Bunların medreselerde giriş mahiyetinde veya

²² Akyüz, *Mantık*, 73.

farklı alanları düşünenlere mantığı kısaca aktarma amacıyla yazıldığı söylenebilir.²³ Daha uzun olanlar ise muhtemelen orta düzeyde bilgi sahibi olmak isteyenler için kaleme alınmıştır diyebiliriz. Bu başlıktaki eserlerin birçoğu bilindiğinden dolayı burada belli başlı olanları ele alınmıştır. Bir sonraki başlıkta zikredilen uzmanlık eserleri de aynı zamanda ders materyali veya hoca el kitabı olarak kullanılmıştır.

Tablo 2: Örnek Bazı Ders Kitapları

Müellif	Eser	Düzye
İbn Sînâ, 980-1037	Uyûnu'l-hikme.	Giriş.
Sehlân es-Sâvî, Ö. 1145	et-Tebşıra.	Giriş.
Fahredden er-Râzî, 1149-1210	el-Âyâtü'l-beyyînât.	Giriş.
Esîrüddîn el-Ebherî, Ö. 1265	İsagoci.	Giriş.
Esîrüddîn el-Ebherî, Ö. 1265	Hidâyetü'l-hikme.	Orta.
Necmeddîn el-Kâtîbî el Kazvîni, 1204-1277	er-Risâletü's-Şemsiyye.	Orta.
Şemseddîn es-Semerkandî, Ö. 1303	Âdâbu'l-bahs ve'l-münâzara.	Orta.
Abdurrahman Ahdarî, Ö. 1575	es-Süllemü'l-müvernak.	Orta. Şiir tarzında.

3. Özgün Eserler

Müelliflerin özellikle ileri zamanlarda kaleme aldığı bazı metinleri bu başlıkta ele alabiliriz. Bunlar ders kitabı olmanın ötesinde daha çok hoca el kitabı mahiyetindedir. Hacim olarak ders kitaplarına göre biraz daha geniştir. Ama bu metinleri diğer metinlerden ayıran asıl özellik, müelliflerin bu metinlerde, derleme ve öncekilere atıftan daha ziyade kendi görüşlerine doğrudan yer vermesidir. Bu metinler arasında en özgünü ve ilk olanı İbn Sînâ'ya ait *el-İşârât*'tir. Kendisi bu metinde, artık bu alanda otorite olduğunu beyan ederek meseleleri kendi usulü ve görüşüyle ortaya koymaktadır.²⁴

Bu metinler, günümüz tabiriyle bilim/bilgi felsefesi dediğimiz alanların gelenekte ihmal edilmediğini göstermesi açısından da önemlidir.²⁵ Zira bu metinlerin tedris haricinde dönemin tartışmalarına cevap vermek ve mantığın ne işe yaradığını göstermek gibi amacı da bulunmaktadır. Fıkıhçı ve kelamcılar tarafından kaleme alınan metinlerin ekstra bir amacı da mantığın dîni ilimler için geçerli ve kullanışlı olduğunu göstermektir.²⁶

Tablo 3: Bazı Özgün Eserler

Müellif	Eser
İbn Sînâ, 980-1037	el-İşârât ve't-tenbîhât.
Efdalüddîn el-Hunecî, Ö. 1248	Keşfü'l-esrâr an gavâmizi'l-efkâr.
Efdalüddîn el-Hunecî, Ö. 1248	Kitâbu'l-mu'cez fi'l-mantık.

²³ Kamil Kömürçü, "Medreselerde Mantık Eğitimi ve Ebheri Etkisi", *Felsefe Dünyası* 1/57 (2013), 100; Kamil Kömürçü, "Selçuklulardan Günümüze Mantık Öğretiminin Serüveni", *İlahiyat Fakültelerinde Mantık Eğitimi* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2022), 35.

²⁴ İbn Sînâ, *İşaretler ve Tenbihler: el-İşarat ve't-Tenbihat*, çev. Ali Durusoy vd. (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005), 3.

²⁵ İsmail Köz, "Geleneksel Mantıktan Geleneksel Düşünceye", *Eskiye* 16/1 (2010), 53.

²⁶ İbn Hazm, *et-Takrib li'l-Haddil-Mantık ve'l-Medhal İleyhi bi'l-Elfâzil-Âmmiyyeti ve'l-Emsiletü'l-Fikhiyye*, 44.

Esîrüddîn el-Ebherî, Ö. 1265	Tenzilü'l-efkâr fî ta'dîli'l-esrâr.
Esîrüddîn el-Ebherî, Ö. 1265	Keşfü'l-hakâik an tahrîri'd-dekâik.
Zeynüddîn el-Keşşî, 1180-1268	Kitâbu hadâiki'l-hakâik fî ilmi'l-mantık ve't-tabîi ve'l-ilâhî.
Nasîruddîn et-Tûsî, 1201-1274	Esâsü'l-iktibâs.
Sirâcuddîn el-Urmevî, 1198-1283	Metâliu'l-envâr.
Kutbuddîn er-Râzî, 1293-1365	Risâle fî tahkîki'l-külliyât.
İsmail Gelenbevî, Ö. 1739	Burhan.

4. Din-Bilim İlişisine Dair Yazılmış Metinler

İslami ilimlerin (temel olarak kelam ve fıkıh) doğuşu ile tercüme hareketleri aynı döneme denk gelmektedir.²⁷ İslam dünyası, mevcut dünyanın bilime dair metinlerini, daha çok iç nedenlere dayalı olarak tercüme etmiş; akabinde bu metinlerle hesaplaşmaya çalışmıştır. Bu hesaplaşma faaliyetleri kelimacılar tarafından üstlenilmiş gibi görünse de İbn Sînâ'nın katkıları göz ardı edilmemelidir. Zira felsefe ve mantığın İslâmî ilimler (başta fıkıh ve kelam olmak üzere tefsir ve hadis gibi ilimler) açısından değeri daha önceki metinlerde başlıklar halinde tartışılmış olsa da bu konuya dair müstakil metinler İbn Sînâ sonrası kaleme alınmıştır.²⁸

İbn Hazm'ın *et-Takrib* adlı eseri doğrudan mantığın meşruiyeti tartışmaları ile başlar.²⁹ İbn Hazm, Gazzâlî'den daha önce, mantığı, fıkıh ve kelamın terminolojisi ile aktarmaya çalışmıştır ki zaten eserin adı da doğrudan bu şekildedir. Özellikle kıyas bahsinde verilen fikhî örnekler, mantığın din bilimlerindeki kullanımını göstermesi açısından değerlidir.

Gazzâlî de kendinden önceki tartışmaları dikkate alarak önce dînî delilleri ve felsefeyi eleştiriye tabi tutmuş; ardından felsefe ve dînî ilimler arasındaki gerilimi ele almıştır. İleride bu eleştirilerden en önemlisi olan *Esâsu'l-kıyâs* üzerinde durulacaktır. Müellif, tüm bu eleştiriler ve tartışmalar ışığında mantığın dînî ilimlerde nasıl kullanılacağını göstermek adına *Mîyâru'l-ilm* adlı eserini telif etmiştir.³⁰

Tablo 4: Din-Bilim İlişkisi Bağlamında Yazılmış Bazı Metinler

Müellif	Eser
Fârâbî, 871-950	el-Kıyâsu's-sağîr alâ tarikati'l-mütekellimîn.
İbn Hazm, 994-1064	et-Takrîb li haddî'l-mantık ve'l-medhal ileyhi bi'l-elfâzi'l-âmmiyye ve'l-emsiletü'l-fikhiyye.
Ebû Hâmid el-Gazzâlî, 1058-1111	Mîyâru'l-ilm.
Fahreddîn er-Râzî, 1149-1210	Mantuku'l-mülahas.

5. İslâmî İlimler Metodolojisi Olarak Yazılmış Mantık Metinleri

Bu başlık altında din-bilim ilişkisine dair önceki başlıkta zikredilen eserler de dâhil edilebilir.

²⁷ Kız, "İslam Mantık Külliyyatının Teşekkülü", 101.

²⁸ Aytekin Özel, "Mantığı Geleneksel Kelama Uygulamak: Şehristânî'nin Kitâbü'l-Musâraati'l Felâsife Adlı Eseri Üzerine Bir Çalışma", *Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/15 (2009), 116.

²⁹ İbn Hazm, *et-Takrîb li'l-Haddî'l-Mantık ve'l-Medhal İleyhi bi'l-Elfâzi'l-Âmmiyyeti ve'l-Emsiletü'l-Fikhiyye*, 44.

³⁰ Gazzâlî, *Mîyâru'l-İlm: İlmî Ölçütü*, çev. Hasan Hacak - Ali Durusoy (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 28.

Sehlân es-Sâvî'nin *el-Besâirü'n-nâsriyye* adlı metninde doğrudan İslâmî ilimlere giriş tarzında yazılmış olmasa da fıkıhçı ve kadı olarak mantığa dair metin kaleme alması, önemlidir. Zira kendisi, doğrudan müstakil olarak mantığa dair metin kaleme alan ilk fıkıhçılardandır. Sade bir üslupla ve ders kitabı mahiyetinde yazılmış eserde, konular İslâmî ilimlerin kavramları ile izah edilmeye çalışılmıştır.³¹

Fahreddîn Râzî, birçok eserinde İbn Hazm ve Gazzâlî tarafından başlatılan geleneği³² devam ettirerek mantık ve kelâmı birlikte içeren eserler telif etmiştir. Bunların en başında *Muhassal* gelmektedir. Müellif *el-Metâlibü'l-âliye* gibi eserlerinde de aynı geleneği sürdürmüştür. Yine *el-Mahsûl* adıyla telif ettiği fıkıh usulü eserinin girişinde mantık bahislerine yer vermiştir. Aslında bu tür metinler de İbn Sînâ tarafından *İşârât* yazılarak başlatılmıştır. Zira *İşârât*'ta mantık, metafizik ve fizik bahisleri birlikte telif edilmiştir. Daha sonra özellikle Eş'arî kalamcılar da bu geleneği sürdürmüştür. Aslında Eş'arîlerin bu tür metinleri kaleme almasının en önemli nedeni, ilmî ve dînî gerekçelerle, ayrı bir metafizik yerine, kelâm içinde metafiziği eriterek kendilerince İslâmî esaslara uygun bir bilim geleneği oluşturmaktır.³³

Râzî'nin bu konudaki en dikkate değer eseri *el-Kâşif an usûl'd-delâil ve fusûl'l-hikem* adlı eseridir. Gazzâlî'ye ait *Esâsu'l-kyâs* formatında yazılmış eserde İslâmî ilimlerde kullanılan deliller özetlenmiştir. Bu eser, bugünkü anlamda bir ders kitabı mahiyetinde yazılmıştır diyebiliriz veya bir başka ifade ile yine müellifin kendisine ait *el-Mahsûl*'ün özeti olduğu söylenebilir.

Kıstâsu'l-efkâr, Gazzâlî'ye ait *Mî'yâr* adlı eser örnek alınarak yazılmıştır. *Tehzîbü'l-mantık ve'l-keîâm* ise Râzî'nin eserleri dikkate alınarak ve aynı gelenek sürdürülerek telif edilmiş; mantık ve kelâm konularının birlikte ele alındığı bir metindir. Bu metinlerin genel özelliği, İslâmî ilimlerde yöntem olarak kullanıldığı için kıyas bahislerinin uzun tutulması, bu bahislere örnek olarak da genelde dînî metinlerden örnekler kullanılmasıdır.

Tablo 5: İslâmî İlimler Metodolojine Örnek Olarak Verilebilecek Bazı Metinler

Müellif	Eser
Sehlân es-Sâvî, Ö. 1145	el-Besâiru'n-Nâsriyye.
Fahreddîn er-Râzî, 1149-1210	el-Kâşif an usûl'd-delâil ve fusûl'l-hikem.
Şemseddîn es-Semerkandî, Ö. 1303	Kıstâsu'l-efkâr fi tahkiki'l-esrâr.
Sa'duddîn et-Teftezânî, 1322-1390	Tehzîbü'l-mantık ve'l-keîâm.

6. Şerh Gelenekleri

Bu başlık altında mantık tarihinde meşhur olmuş ve üzerine uzun süreli şerhler yazılmış olanlar ele alınacaktır. Bir sonraki başlıkta görüleceği üzere İslam mantık tarihinde birçok metin üzerine şerh kaleme alınmıştır fakat bunlar müstakildirler ve sürekli değildirler. Diğer taraftan bu başlık altında ele alacağımız metinler ya pratik olmaları ya da özgün olmaları nedeniyle tarih boyunca birçok kişi tarafından dikkate alınmış ve üzerinde çalışma yapılmıştır. İbn Sînâ'ya ait *İşârât*, ilk özgün eser olması nedeniyle üzerine birçok şerh

³¹ Turgut Akyüz, "et-Tebşira, Sehlân es-Sâvî'ye mi Yoksa Fahreddîn er-Râzî'ye mi Aittir?", *Mantık Araştırmaları Dergisi* 5/1 (2021), 56.

³² Durusoy, "Gazali'de Mantık Bilmenin Yeri ve Önemi", 311.

³³ Turgut Akyüz, "İslam Düşüncesinde Felsefe Karşısı Tavırlar", *Kesit Akademi Dergisi* 15/1 (2018), 81.

yazılmıştır.³⁴ *İsagoci* veya *Şemsiye* gibi eserler ise, pratik ve özet olmaları; bu yüzden de ders kitabı olarak okutulmaları nedeniyle şerhlere muhatap olmuştur. Aslında bu tür şerhlerin bazen tedarik amaçlı bazen de yazarın ilim dünyasına girme çabası (bir nevi tez) ile yazıldığını söyleyebiliriz. Zira o dönem için de ilim dünyasına girmek için icazetin yanında bir de müellifin kendisini göstermesi gerekmektedir.³⁵

Şerh ifadesi aslında o günün bir yazım usulüdür denebilir ve kısmen bugünkü tezlere yahut salt akademik olan çalışmalara benzetilebilir. Örneğin bundan birkaç yüz sene önce yaşasak ve mantığın herhangi bir alanına dair metin yazmak durumunda kalsa idik, muhtemelen çalışmamızın başlığına haşiye veya şerh ifadesini ekleyecektik. Bu yüzden şerhler ve haşiyeler de bugün üretilen akademik metinler gibidir ve özgünlükleri de günümüzdeki metinlerin özgünlükleri gibi ele alınmalıdır.

Tablo 6: İslam Mantık Tarihindeki Önemli Şerh Gelenekleri

Müellif	Eser	Meşhur bazı şerhleri
İbn Sînâ, 980-1037	el-İşârât ve't-tenbihât.	<ul style="list-style-type: none"> Fahreddin er-Râzî, 1149-1210, Şerhu'l-ışârât ve't-tenbihât. Seyfüddin el-Âmidî, 1156-1233, Keşfü't temvihât. Nasîruddin et-Tûsî, 1201-1274, Şerh'ul-ışârât ve't-tenbihât. Şemseddin Muhammed bin Eşref es-Semerkandî, Ö.1324, Beşârâtü'l-ışârât. Cemaleddin Hillî, Ö. 1325, el-Muhâkemât beyne şurrâhi'l-ışârât. Kutbuddin er-Râzî, 1293-1365, el-Muhâkemât beyne şurrâhi'l-ışârât.
Esrüddin el-Ebherî, Ö. 1265	İsagoci.	<ul style="list-style-type: none"> Hüsâm Kâtî, Ö. 1359, Şerhu'l-isagoci. Molla Fenârî, Ö. 1431, el-Fevâidü'l-Fenâriyye (İsagoci şerhi). Karaca Ahmed Saruhânî, Ö. 1451, Hâşiye alâ şerhi'l-isagoci. Muhyiddin Tâlişî, Ö. 1480, Hâşiye alâ şerhi'l-isagoci. İmâd Fârisî, Ö. 1494, Şerhu'l-isagoci. Kul Ahmed, Ö. 1544, Hâşiye alâ şerhi'l-isagoci. Sadreddin Şirvânî, Ö. 1627, Şerhu'l-isagoci. Abdurrahman Uchûrî, Ö. 1656, Şerhu'l-isagoci. Ömer Âmidî, Ö. 1659, Şerhu'l-isagoci. Kara Halil Tirevî, Ö. 1712, Hâşiye Kara Halil ale'l-Fenârî. İsmail Gelenbevî, Ö. 1739, Gelenbevî alâ isagoci. Davut Karsî, Ö. 1756, Şerhu isagoci. Muhammed Leknevî, Ö. 1886, Şerhu isagoci.

³⁴ Adem Evmeş, "Şemsüddin es-Semerkandî'nin Beşârâtü'l-İşârât Adlı Eserinin Mantık Bölümünde Burhanî İlimler ve Bilimsel Sorular Konusuna Yaklaşımı", *Tokat İlahiyat Dergisi* 9/2 (2021), 82.

³⁵ Kamil Kömürcü, "Mantık Tarihinde İsagoci Geleneği", *Bilimname* 2/1 (2018), 51; Ferruh Özpilavcı, "er-Risâletü's-Şemsiyye'nin Müellifi Necmeddin Kâtibî Tarafından Yapılan İlk Şerhi: Şerhu'l-Mevâzi'l-Müşkile Mine'r-Risâleti's-Şemsiyye fi'l-Kavâ'idi'l-Mantukiyye'nin İnceleme ve Tahkiki", *Tahkik İslâmî İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 2/2 (2019), 2.

Sekkâkî, Ö. 1229	Miftâhu'l-ulûm.	<ul style="list-style-type: none"> • Kutbuddîn eş-Şîrâzî, Ö. 1311, Miftâhu'l-miftâh. • Sa'duddîn et-Teftezânî, 1322-1390, el-Mutavvel Şerhu Miftâhi'l-ulûm. • Nureddîn eş-Şîrâzî, Ö. 1356, el-Misbâh fi telhîsi'l-miftâh. • Seyyid Şerif el-Cürcânî, 1340-1413, el-Misbâh fi şerhi'l-miftâh. • Kemalpaşazâde, Ö. 1534, Şerhu tağyîri'l-miftâh. • Taşköprülüzâde, Ö. 1561, Şerhu'l-miftâh. • Abdulkâsim Siyâlkûtî (veya Siyelkûtî), Ö. 1657, Hâşiye alâ'l-mutavvel.
Esîrüddîn el-Ebherî, Ö. 1265	Hidâyetü'l-hikme.	<ul style="list-style-type: none"> • (<i>Şerhlerde genelde mantık bölümü ihmal edilmiştir.</i>) • Sadreddin Konevî, Ö. 1274, Şerhu'l-hidâye fi'l-hikme. • Şemseddin Herevî, Ö. 1495, Şerhu hidâyeti'l-hikme. • Kadî Mir Meybûdî, Ö. 1505, Şerhu hidâyeti'l-hikme. • Musluhiddîn Lârî, Ö. 1572, Hâşiye alâ şerhi hidâyeti'l-hikme. • Molla Sadra, Ö. 1641, Şerhu hidâyeti'l-hikme. • İsmail Gelenbevî, Ö. 1791, Hâşiye alâ hâşiyeti şerhi hidâyeti'l-hikme.
Necmeddîn el-Kâtîbî el Kazvîni, 1204-1277	er-Risâletü'ş-Şemsiyye.	<ul style="list-style-type: none"> • Cemaleddin Hillî, Ö. 1325, Şerhu'ş-şemsiyye. • Kutbuddîn er-Râzî, 1293-1365, Tahrîrî'l-kavâidi'l-mantukiyye fi şerhi'r-risâleti'ş-şemsiyye. • Şemseddin Herevî, Ö. 1382, Şerhu'ş-şemsiyye. • Sa'duddîn et-Teftezânî, 1322-1390, Şerhu'ş-şemsiyye. • Seyyid Şerif el-Cürcânî, 1340-1413, Şerhu'ş-şemsiyye. • Karaca Ahmed Saruhânî, Ö. 1451, Hâşiye alâ şerhi'ş-şemsiyye. • Celâleddîn ed-Devvânî, Ö. 1502, Şerhu'ş-şemsiyye. • Kadî Mir Meybûdî, Ö. 1505, Şerhu'ş-şemsiyye. • İsamuddin İsfereyânî, Ö. 1538, Şerhu'ş-şemsiyye. • Musa Bosnevî, Ö. 1636, Şerhu'ş-şemsiyye. • Abdulkâsim Siyâlkûtî (veya Siyelkûtî), Ö. 1657, Hâşiye alâ kısmî't-tasdikât min hâşiyeti tahrîri'l-kavâidi'l-mantukiyye fi şerhi'r-risâleti'ş-şemsiyye. • Davut Karsî, Ö. 1756, Şerhu'r-risâleti'ş-şemsiyye fi kavâidi'l-mantukiyye. • Müftizâde Mehmed Sadık el-Erzincânî, ö. 1808, Hâşiye alâ tahrîri'l-kavâidi'l-mantukiyye fi şerhi'r-risâleti'ş-şemsiyye.
Sirâcuddîn el-Urmevî, 1198-1283	Metâliu'l-envâr.	<ul style="list-style-type: none"> • Ebu's-senâ el-İsfehânî, Ö. 1349, Tenvîru'l-metâli' fi şerhi metâli'l-envâr. • Kutbuddîn er-Râzî, 1293-1365, Levâmiu'l-esrâr alâ şerhi metâli'l-envâr. • Seyyid Şerif el-Cürcânî, 1340-1413, Hâşiye alâ levâmiu'l-esrâr şerhi metâli'l-envâr. • Hacı Paşa Aydınî (Celaleddin Konevî), Ö. 1417, Şerhu levâmi'l-esrâr fi şerhi metâli'l-envâr. • Alaaddin Ali Tûsî, Ö. 1483, Şerhu metâli'l-envâr. • Celâleddîn ed-Devvânî, Ö. 1502, Tenvîru'l-metâli' fi tebsîri'l-metâli' • Kara Davud Kocevî (İzmitî), Ö. 1541, Hâşiye alâ şerhi metâli'l-envâr.

		<ul style="list-style-type: none"> • Abdurrahîm Şîrvânî, Ö. 1722, Hâşiye alâ hâşiyeti levâmî'l-esrâr fi şerhi metâli'l-envâr.
Şemseddîn es-Semerkandî, Ö. 1303	Âdâbu'l-bahs ve'l-münâzara.	<ul style="list-style-type: none"> • İmadüddin Kâşî, Ö. 1344, Hâşiye alâ âdâbi's-Semerkandî. • Kutbuddîn Geylânî, Ö. 1486, Şerhu âdâbi's-Semerkandî. • Kemaleddin Şîrvânî, Ö. 1500, Şerhu âdâbi's-Semerkandî. • Celâleddîn ed-Devvânî, Ö. 1502, Hâşiye alâ şerhi âdâbi's-Semerkandî. • Kadî Mir Meybûdî, Ö. 1505, Şerhu âdâbi's-Semerkandî. • Taşköprülüzâde, Ö. 1561, Şerhu âdâbi'l-bahs ve'l-münâzara. • Kara Halil Tirevî, Ö. 1712, Hâşiye alâ şerhi âdâbi'l-bahs.
Adududdîn el-İcî, 1281-1355	Âdâbü'l-bahs.	<ul style="list-style-type: none"> • Necmettin Tarsûsî, Ö. 1357, Hâşiye alâ şerhi âdâbi'l-bahs. • Seyyid Şerif el-Cürcânî, 1340-1413, Şerhu âdâbi'l-Adûdiyye. • Ali Kuşçu, Ö. 1474, Şerhu'l-âdâbi'l-Adûdiyye. • Molla Hanefî Karabâğî, Ö. 1495, Şerhu âdâbi'l-Adûdiyye. • Celâleddîn ed-Devvânî, Ö. 1502, Şerhu âdâbi'l-Adûdiyye. • Nizameddin Bircendî, Ö. 1527, Şerhu âdâbi'l-Adûdiyye. • İsamuddin İsfereyânî, Ö. 1538, Şerhu âdâbi'l-bahs ve'l-münâzara. • Mir Muhammed Erdebîlî, Ö. 1568, Hâşiyetü'l-âdâbi'l-Adûdiyye. • Ramazan Bihişti Vizevî, Ö. 1571, Şerhu âdâbi'l-Adûdiyye. • Garzevânî, Ö. 1712, Şerhu âdâbi'l-Adûdiyye. • Süleyman Fazl Efendi İstanbûlî, Ö. 1722, Şerhi âdâbi'l-Adûdiyye. • Kefevî, Ö. 1755, Hâşiye alâ şerhi âdâbi'l-Adûdiyye.
Kutbuddîn er-Râzî, 1293-1365	Risâle fi tahkiki'l-külliyât.	<ul style="list-style-type: none"> • Emir Hasan er-Rûmî, Ö. 1534, Şerhu'r-risâle fi tahkiki'l-külliyât. • Molla Hanefî Karabâğî, Ö. 1495, Şerhu'r-risâle fi tahkiki'l-külliyât. • Celâleddîn ed-Devvânî, Ö. 1502, Şerhu'r-risâle fi tahkiki'l-külliyât.
Sa'duddîn et-Teftetzânî, 1322-1390	Tehzîbü'l-mantuk ve'l-ke'lâm.	<ul style="list-style-type: none"> • Celâleddîn ed-Devvânî, Ö. 1502, Şerhu tehzîbi'l-mantuk ve'l-ke'lâm. • Mir Muhammed Erdebîlî, Ö. 1568, Hâşiye alâ şerhi tehzîbi'l-mantuk ve'l-ke'lâm. • Abdullah Şahâbâdî, Ö. 1573, Şerhu tehzîbi'l-mantuk ve'l-ke'lâm. • Hüseyin el-Halhâlî, Ö. 1605, Hâşiye alâ şerhi tehzîbi'l-mantuk ve'l-ke'lâm. • Fahreddin Habîsî, Ö. 1640, et-Tezhîb fi şerhi't-tehzîb. • Yasin el-Hımsî, Ö. 1650, Hâşiye ale't-tezhîb fi şerhi't-tehzîb. • Mir Zahid Herevî, Ö. 1689, Ta'lik alâ şerhi tehzîbi'l-mantuk ve'l-ke'lâm.

		<ul style="list-style-type: none"> • Kara Halil Tirevî, Ö. 1712, Hâşiye ale't-tezhîb fi şerhi't-tezhîb. • İsmail Gelenbevî, Ö. 1739, Hâşiye alâ devvânî alâ şerhi tezhîbi'l-mantık ve'l-ke'lâm. • Kefevî, Ö. 1755, Hâşiyetü'l-hâşiye alâ şerhi tezhîbi'l-mantık ve'l-ke'lâm. • Davut Karsî, Ö. 1756, Mülâhhas fi şerhi tekmileti't-tezhîb. • Muhammed Leknevî, Ö. 1886, et-Ta'liku'l-acîb li halli hâşiyeti celâl ale't-tezhîb.
Ali el-Birgivî, Ö. 1573	Risâle fi'l-âdâb.	<ul style="list-style-type: none"> • Ahmed Çermikî, Ö. 1680, Şerhu risâleti'l-âdâb. • Mehmed Emin Üsküdârî, Ö. 1736, Şerhu risâleti'l-âdâb li'l-Birgivî. • Carullah İstanbûlî, Ö. 1738, Şerhu risâleti'l-âdâb. • Ahmed Kâzâbâdî, Ö. 1750, Şerhu âdâbi'l-bahs ve'l-münâzara. • Kefevî, Ö. 1755, Hâşiye alâ şerhi âdâbi'l-bahs ve'l-münâzara. • Muhammed Tarsûsî, Ö. 1893, Şerhu âdâbi'l-Birgivî.
Abdurrahman Ahdarî, Ö. 1575	es-Süllemü'l-müvernak.	<ul style="list-style-type: none"> • İbrahim Bâcurî, Ö. 1860, Hâşiye alâ şerhi's-süllem. • Şihâbüddin Melevî (veya Mellevî), Ö. 1767, Şerhu's-süllem.
Hüseyn Şah Antâkî (Âmâsî yahut Adanavî veya Niksârî), Ö. 1718	er-Risâletü'l-Hüseyniyye.	<ul style="list-style-type: none"> • Ferdi Kayserî, Ö. 1715, Hâşiye alâ âdâbi'l-hüseyniyye. • Kefevî, Ö. 1755, Hâşiye ale'r-risâleti'l-hüseyniyye fi fenni'l-âdâb. • Davut Karsî, Ö. 1756, Şerhu'l-âdâbi'l-hüseyniyye. • Akkirmânî, Ö. 1760, Hâşiye alâ şerhi'l-âdâbi'l-hüseyniyye. • Müftizâde Mehmed Sadık el-Erzincânî, ö. 1808, Hâşiye ale'l-hüseyniyye.
İsmail Gelenbevî, Ö. 1739	Burhan.	<ul style="list-style-type: none"> • Kadızade Mavsîlî, Ö. 1878, Tenvîrî'l-burhan. • Abdunnafi İffet Efendi, Ö. 1890, Terceme-i burhan-ı Gelenbevî. • Mustafa el-Kutb el-Rizevî, Ö. belli değil, Şerhu'l-burhân.

7. Müstakil Şerhler

Bu başlık altında bazı müelliflerin, önemli gördüğü bazı metinlere dair yazdığı ama gelenek hâline gelmemiş metinler bulunmaktadır. Bu metinlerin önemi ise mantık tarihinde önemli görülen bazı eserlerin farkına varmak ve ayrıca bu şerhleri yazan mantıkçılara dikkat çekmektir. Fahreddin Râzî, İbn Sînâ'nın *Uyûnu'l-hikme* adlı eserine içeriğini önemli gördüğü ve bu metin yaygın hâle geldiği için şerh yazdığını ifade etmektedir.³⁶ Fakat eserin aslının on sayfa civarı olmasına karşın şerhi, üç yüz sayfanın üzerindedir. Adeta eser yeniden yazılmıştır ve şerh adını taşımasına rağmen Râzî'nin en özgün ve anlaşılır mantık metnidir.

Tablo 7: Diğer Önemli Şerh Yazımları

Müellif	Eser	Şerh
Genel.	Kategoriler.	Celâleddin ed-Devvânî, Ö. 1502, Şerhu'l-ma'külâtî'l-aşr.

³⁶ Râzî, *Şerhu Uyûni'l-Hikme*, 1/40.

Genel.	Kıyas.	Dede Efendi Muhamed Erzurûmî, 1734, Şerhu'r-risâleti'l-kıyâsiyye.
Genel.	Burhan.	İsmail Gelenbevi, Ö. 1739, Burhan.
Genel.	Kıyas.	İbrahim Levzî Hüseyini, Ö. belli değil, Şerhu'r-risâleti'l-kıyâsiyye.
İbn Sînâ, 980-1037	Uyûnu'l-hikme.	Fahreddîn er-Râzî, 1149-1210, Şerhu uyûni'l-hikme.
Fahreddîn er-Râzî, 1149-1210	Mantıku'l-mülâhhas.	Necmeddîn el-Kâtibi el-Kazvîni, 1204-1277, el-Münessas fî şerhi'l-mülehhas.
Zeynüddîn el-Keşî, 1180-1268	Kitâbu hadâiki'l-hakâik fî ilmi'l-mantık ve't-tabii ve'l-ilâhî.	Fahreddîn el-Bendehi, Ö. 1263, Şerhu'l-mukaddimetil'letü saneahâ Zeynüddîn el-Keşî fi'l-mantık.
Burhaneddin en-Nesefî, Ö. 1289	el-Fusûl fî ilmi'l-cedel.	Ebu's-senâ el-İsfehânî, Ö. 1349, Şerhu fusûli'n-Nesefî.

8. Mantığa Dair Önemli Eserlere Şerh Yazan Önemli Şarihler

Bazı müellifler birden fazla mantık metnine şerh yazmıştır. Burada ilk olarak Fârâbî ve İbn Rüşd'ün, Aristoteles'in eserlerine yazdıkları telhisler zikredilebilir. Yine Fahreddîn Râzî, İbn Sînâ'nın *Uyûn* ve *İşârât* adlı eserlerine şerh kaleme almıştır. Nasıruddîn Tûsî de yine İbn Sînâ'ya ait *İşârât* ile Ebherî'ye ait *Tenzîlü'l-efkâr* adlı esere şerh yazmıştır. Burada gelenekte birden fazla önemli mantık metnine şerh yazmış olan bazı müelliflere dikkat çekmek istiyoruz. Örneğin Kefevî, kendinden önceki tüm önemli "Âdâb" metinlerine şerh kaleme almış; ardından kendisi de özgün bir âdâb metni telif etmiştir. Aynı durum Üsküdârî için de geçerlidir. Bu yüzden bu tür metinler, dönemin akademik yöntem ve inceliğini göstermesi açısından değerlidir.

Tablo 8: İslam Mantık Tarihinde Bazı Önemli Şarihler

Şarih	Şerh	Özgün Eser
Fahreddîn er-Râzî, 1149-1210	Şerhu'l-işârât ve't-tenbîhât.	İbn Sînâ, 980-1037, el-İşârât ve't-tenbîhât.
	Şerhu uyûni'l-hikme.	İbn Sînâ, 980-1037, Uyûnu'l-hikme.
Nasıruddîn et-Tûsî, 1201-1274	Şerh'ul-işârât ve't-tenbîhât.	İbn Sînâ, 980-1037, el-İşârât ve't-tenbîhât.
	Ta'dilü'l-mi'yâr fî nakdi tenzîli'l-efkâr.	Esirüddîn el-Ebherî, Ö. 1265, Tenzîlü'l-efkâr fî ta'dili'l-esrâr.
Cemaleddin Hillî, Ö. 1325	el-Muhâkemât beyne şurrâhi'l-işârât.	İbn Sînâ, 980-1037, el-İşârât ve't-tenbîhât.
	Şerhu'ş-şemsiyye.	Necmeddîn el-Kâtibi el Kazvîni, 1204-1277, er-Risâletü'ş-Şemsiyye.
Ebu's-senâ el-İsfehânî, Ö. 1349	Tenvîru'l-metâli' fî şerhi metâli'i'l-envâr.	Sirâcuddîn el-Urmevî, 1198-1283, Metâliu'l-envâr.
	Şerhu fusûli'n-Nesefî.	Burhaneddin en-Nesefî, Ö. 1289, el-Fusûl fî ilmi'l-cedel.
Kutbuddîn er-Râzî, 1293-1365	el-Muhâkemât beyne şurrâhi'l-işârât.	İbn Sînâ, 980-1037, el-İşârât ve't-tenbîhât.

	Tahrîrî'l-kavâidi'l-mantikiyye fi şerhi'r-risâleti'ş-şemsiyye.	Necmeddîn el-Kâtibî el Kazvîni, 1204-1277, er-Risâletü'ş-Şemsiyye.
	Levâmiu'l-esrâr alâ şerhi metâli'i'l-envâr.	Sirâcuddîn el-Urmevî, 1198-1283, Metâliu'l-envâr.
Şemseddin Herevî, Ö. 1382	Şerhu'ş-şemsiyye.	Necmeddîn el-Kâtibî el Kazvîni, 1204-1277, er-Risâletü'ş-Şemsiyye.
	Şerhu hidâyeti'l-hikme.	Esirüddîn el-Ebherî, Ö. 1265, Hidâyetü'l-hikme.
Seyyid Şerif el-Cürcânî, 1340-1413	Şerhu'ş-şemsiyye.	Necmeddîn el-Kâtibî el Kazvîni, 1204-1277, er-Risâletü'ş-Şemsiyye.
	Hâşiye alâ levâmiu'l-esrâr şerhi metâli'i'l-envâr.	Sirâcuddîn el-Urmevî, 1198-1283, Metâliu'l-envâr.
	Şerhu âdâbi'l-Adüdiyye.	Adududdîn el-Îcî, 1281-1355, Âdâbü'l-bahs.
Karaca Ahmed Saruhânî, Ö. 1451	Hâşiye alâ şerhi'l-isagoci.	Esirüddîn el-Ebherî, Ö. 1265, İsagoci.
	Hâşiye alâ şerhi'ş-şemsiyye.	Necmeddîn el-Kâtibî el Kazvîni, 1204-1277, er-Risâletü'ş-Şemsiyye.
Molla Hanefî Karabâğî, Ö. 1495	Şerhu âdâbi'l-Adüdiyye.	Adududdîn el-Îcî, 1281-1355, Âdâbü'l-bahs.
	Şerhu'r-risâle fi tahkîki'l-külliyât.	Kutbuddîn er-Râzî, 1293-1365, Risâle fi tahkîki'l-külliyât.
Celâleddîn ed-Devvânî, Ö. 1502	Şerhu'ş-şemsiyye.	Necmeddîn el-Kâtibî el Kazvîni, 1204-1277, er-Risâletü'ş-Şemsiyye.
	Tenvîru'l-metâli' fi tebsîri'l-metâli'.	Sirâcuddîn el-Urmevî, 1198-1283, Metâliu'l-envâr.
	Hâşiye alâ şerhi âdâbi's-Semerkandî.	Şemseddîn es-Semerkandî, Ö. 1303, Âdâbü'l-bahs ve'l-münâzara.
	Şerhu âdâbi'l-Adüdiyye.	Adududdîn el-Îcî, 1281-1355, Âdâbü'l-bahs.
	Şerhu'r-risâle fi tahkîki'l-külliyât.	Kutbuddîn er-Râzî, 1293-1365, Risâle fi tahkîki'l-külliyât.
	Şerhu tehzîbi'l-mantık ve'l- kelâm.	Sa'duddîn et-Teftezânî, 1322-1390, Tehzîbü'l-mantık ve'l- kelâm.
Kadı Mir Meybûdî, Ö. 1505	Şerhu hidâyeti'l-hikme.	Esirüddîn el-Ebherî, Ö. 1265, Hidâyetü'l-hikme.
	Şerhu'ş-şemsiyye.	Necmeddîn el-Kâtibî el Kazvîni, 1204-1277, er-Risâletü'ş-Şemsiyye.
	Şerhu âdâbi's-Semerkandî.	Şemseddîn es-Semerkandî, Ö. 1303, Âdâbü'l-bahs ve'l-münâzara.
Muhyiddîn Tebrîzî, Ö. 1521	Hâşiye alâ şerhi Hüsamkâtî alâ isagoci.	Necmeddîn el-Kâtibî el Kazvîni, 1204-1277, er-Risâletü'ş-Şemsiyye.
	Şerhu âdâbi'l-Adüdiyye.	Adududdîn el-Îcî, 1281-1355, Âdâbü'l-bahs.
Nizâmeddin Bircendî, Ö. 1527	Şerhu'r-risâleti'ş-şemsiyye.	Necmeddîn el-Kâtibî el Kazvîni, 1204-1277, er-Risâletü'ş-Şemsiyye.
	Şerhu âdâbi'l-Adüdiyye.	Adududdîn el-Îcî, 1281-1355, Âdâbü'l-bahs.

İbn Kemal, Kemalpaşazade, Ö. 1534	Âdâbü'l-bahs ve'l-münâzara.	Şemseddîn es-Semerkindî, Ö. 1303, Âdâbü'l-bahs ve'l-münâzara.
	Şerhu tağyiri'l-miftâh.	Sekkâkî, Ö. 1229, Miftâhu'l-ulûm.
	Hâşiye alâ dibâceti'ş-şemsiyye.	Necmeddîn el-Kâtibî el Kazvînî, 1204-1277, er-Risâletü'ş-Şemsiyye.
Emir Hasan Rûmî, Ö. 1534	Şerhu'r-risâle fî tahkîki'l-külliyât.	Kutbuddîn er-Râzî, 1293-1365, Risâle fî tahkîki'l-külliyât.
	Hâşiyetü Emir Hasan alâ şerhi'ş-Şirvânî alâ âdâbi's- Semerkandî.	Şemseddîn es-Semerkindî, Ö. 1303, Âdâbü'l-bahs ve'l-münâzara.
İsamuddin İsfereyânî, Ö. 1538	Şerhu'ş-şemsiyye.	Necmeddîn el-Kâtibî el Kazvînî, 1204-1277, er-Risâletü'ş-Şemsiyye.
	Şerhu âdâbi'l-bahs ve'l- münâzara.	Şemseddîn es-Semerkindî, Ö. 1303, Âdâbü'l-bahs ve'l-münâzara.
Kara Davud Kocevî (İzmîti) Ö. 1541	Hâşiye alâ şerhi metâli'i'l- envâr.	Sirâcuddîn el-Urmevî, 1198-1283, Metâliu'l-envâr.
	Hâşiye alâ şerhi'ş-şemsiyye.	Necmeddîn el-Kâtibî el Kazvînî, 1204-1277, er-Risâletü'ş-Şemsiyye.
	Hâşiye ale'l-fevâidi'l-fenâriyye alâ isagoci.	Esîrüddîn el-Ebherî, Ö. 1265, İşagoci.
	Hâşiye ale'l-mutavvel.	Sekkâkî, Ö. 1229, Miftâhu'l-ulûm.
Taşköprülüzâde, Ö. 1561	Şerhu'l-miftâh.	Sekkâkî, Ö. 1229, Miftâhu'l-ulûm.
	Şerhu âdâbi'l-bahs ve'l- münâzara.	Şemseddîn es-Semerkindî, Ö. 1303, Âdâbü'l-bahs ve'l-münâzara.
Muhammed Erdebîlî, Ö. 1568	Hâşiyetü'l-âdâbi'l-Adûdiyye.	Adududdîn el-Îcî, 1281-1355, Âdâbü'l-bahs.
	Hâşiye alâ Şerhi tehzîbi'l- mantık ve'l-keîâm.	Sa'duddîn et-Teftezânî, 1322-1390, Tehzîbü'l-mantık ve'l-keîâm.
Abdulkakim Siyâlkûtî (veya Siyelkûtî), Ö. 1657	Hâşiye ale'l-mutavvel.	Sekkâkî, Ö. 1229, Miftâhu'l-ulûm.
	Hâşiye alâ kısmi't-tasdîkât min hâşiyeti tahrîri'l-kavâ'idi'l- mantukiyye fî şerhi'r-risâleti'ş- şemsiyye.	Necmeddîn el-Kâtibî el Kazvînî, 1204-1277, er-Risâletü'ş-Şemsiyye.
Kara Halil Tirevî, Ö. 1712	Hâşiyetü Karahalil ale'l-Fenârî.	Molla Fenârî, Ö. 1431, el-Fevâidü'l- fenâriyye.
	Hâşiye alâ şerhi âdâbi'l-bahs.	Şemseddîn es-Semerkindî, Ö. 1303, Âdâbü'l-bahs ve'l-münâzara.
	Hâşiye ale't-tehzîb fî şerhi't- tehzîb.	Sa'duddîn et-Teftezânî, 1322-1390, Tehzîbü'l-mantık ve'l-keîâm.
İsmail Gelenbevî, Ö. 1739	Gelenbevî alâ isagoci.	Esîrüddîn el-Ebherî, Ö. 1265, İşagoci.
	Hâşiye alâ hâşiyeti şerhi hidâyeti'l-hikme.	Esîrüddîn el-Ebherî, Ö. 1265, Hidâyetü'l-hikme.
	Hâşiye alâ Devvânî alâ şerhi tehzîbi'l-mantık ve'l-keîâm.	Sa'duddîn et-Teftezânî, 1322-1390, Tehzîbü'l-mantık ve'l-keîâm.
	Hâşiyetü'l-hâşiye alâ şerhi hidâyeti'l-hikme.	Musluhiddîn Lârî, Ö. 1572, Hâşiye alâ şerhi hidâyeti'l-hikme.
	Hâşiyetün alâ hâşiyeti şerhi âdâbi'l-bahs ve'l-münâzara.	Celâleddîn ed-Devvânî, Ö. 1502, Hâşiye alâ şerhi Âdâbi's-Semerkindî.

Kefevî, Ö. 1755	Hâşiye alâ şerhi âdâbi'l-Adûdiyye.	Adududdîn el-Îcî, 1281-1355, Âdâbü'l-bahs.
	Hâşiyetü'l-hâşiye alâ şerhi tehzi'bi'l-mantık ve'l-ke'lâm.	Sa'duddîn et-Teftezânî, 1322-1390, Tehzîbü'l-mantık ve'l-ke'lâm.
	Hâşiye alâ şerhi âdâbi'l-bahs ve'l-münâzara.	Şemseddîn es-Semerkandî, Ö. 1303, Âdâbü'l-bahs ve'l-münâzara.
	Hâşiye ale'r-risâleti'l-hüseyniyye fi fenni'l-âdâb.	Hüseyn Şah Antâkî (Âmâsi yahut Adanavî veya Niksârî), Ö. 1718, er-Risâletü'l-Hüseyniyye.
Davut Karsî, Ö. 1756	Şerhu isagoci.	Esîrüddîn el-Ebherî, Ö. 1265, İsagoci.
	Şerhu'r-risâleti's-şemsiyye fi kavâidi'l-mantikiyye.	Necmeddîn el-Kâtibî el Kazvînî, 1204-1277, er-Risâletü's-Şemsiyye.
	Mûlahhas fi şerhi tekmeleti't-tehzi'b.	Sa'duddîn et-Teftezânî, 1322-1390, Tehzîbü'l-mantık ve'l-ke'lâm.
	Şerhu'l-âdâbi'l-hüseyniyye.	Hüseyn Şah Antâkî (Âmâsi yahut Adanavî veya Niksârî), Ö. 1718, er-Risâletü'l-Hüseyniyye.
Müftizâde Mehmed Sadık el-Erzincânî, Ö. 1808	Hâşiye alâ tahrîri'l-kavâ'idi'l-mantikiyye fi şerhi'r-risâleti's-şemsiyye.	Necmeddîn el-Kâtibî el Kazvînî, 1204-1277, er-Risâletü's-Şemsiyye.
	Hâşiye ale'l-hüseyniyye.	Hüseyn Şah Antâkî (Âmâsi yahut Adanavî veya Niksârî), Ö. 1718, er-Risâletü'l-Hüseyniyye.
Muhammed Leknevî, Ö. 1886	Şerhu isagoci.	Esîrüddîn el-Ebherî, Ö. 1265, İsagoci.
	et-Ta'liku'l-acîb li halli hâşiyeti Celâl ale't-tehzi'b.	Sa'duddîn et-Teftezânî, 1322-1390, Tehzîbü'l-mantık ve'l-ke'lâm.

9. Reddiye Geleneği

Genel mantık eleştirileri haricinde bazı mantıkçıların müstakil şahıslara yönelik yazdığı reddiyeler de mevcuttur. Şerhler içinde de zaman zaman eleştiriler bulunmasına rağmen³⁷ burada zikredilen eserler, özel olarak bazı metinlere veya şahıslara itiraz amacıyla yazılmıştır. Bunlardan en meşhuru, Şîî bir kalamcı olan İbn Ebi'l-Hadîd'in, Fahreddin Râzî'nin kalam ve mantık görüşlerine yönelik eleştirileridir. İbn Ebi'l-Hadîd, Râzî'nin *el-Âyâtü'l-Beyyinât* adlı eserine şerh yazmıştır lakin bu şerhin amacı temelde Râzî'yi eleştirmektir. Yoksa diğer şerhler gibi kapalı ya da eksik olan yerleri açıklamak ya da tamamlamak değildir.³⁸

Tablo 9: İslam Mantık Tarihinde Yazılmış Bazı Önemli Reddiler

Müellif	Eser	İtiraz
Fahreddîn er-Râzî, 1149-1210	el-Âyâtü'l-Beyyinât.	İbn Ebi'l-Hadîd, Ö. 1257, Şerhu'l-âyâtü'l-beyyinât.
Esîrüddîn el-Ebherî, Ö. 1265	Tenzilü'l-efkâr fi ta'dilü'l-esrâr.	Nasîrüddîn et-Tûsî, Ö. 1274, Ta'dilü'l-mi'yâr fi nakdi tenzili'l-efkâr.

³⁷ Nazım Hasırcı, "İbn Teymiyye'nin Mantık Eleştirisi", *Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri* (Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yayınları, 2014), 15; Adem Evmeş, "Kutbuddin eş-Şîrâzî'nin Akılcı Felsefeye ve Meşşâî Tanım Teorisine Eleştirileri: Şerhu Hikmetü'l İsrâk'ı Bağlamında Bir Tahlil", *Dergiabant* 11/1 (2023), 175.

³⁸ Akyüz, *Fahreddin er-Razî'nin el-Mantku'l-Kebir'inin Tahkik ve İncelemesi (İnceleme)*, 1/24.

10. Mantık, Akıl ve Bilim Eleştirisi Mahiyetinde Eserler

Mantık eleştirileri, felsefe tartışmaları ile birlikte düşünülse de burada özel olarak mantık ilmi bağlamında akıl ve bilim tartışmalarına yer vermek istiyoruz. Mantık ve akıl eleştirilerini iki farklı düzlemde ele alabiliriz. İlki, din-bilim üzerinden yürütülen tartışmalardır. Bu bağlamda temel tartışma noktasını akıl ve nakil ilişkisi oluşturmaktadır. İslam dünyasında, akıl ve nakil arasındaki dengeyi şöylece özetleyebiliriz:

İlk grup selef veya ehli hadis diyebileceğimiz, akli sadece temyiz veya tümdengelim olarak gören ve akla sadece dine/nakle hizmet ettiği ölçüde değer veren gruptur. İlk dönem bazı Eş'arîler de bu gruba dâhildir. İkinci grup akıl ve nakil arasında denge kuran gruptur. Bunlar arasında sonraki dönem Eş'arîler sayılabilir lakin bu grubun en önemli temsilcileri, Hanefî-Maturidî ekoldür. Mutezile ve filozoflar ise dengeyi akıldan tarafa çevirenlerdir. Yine de burada tümüyle akli kabul edip nakli tamamen devre dışı bırakan bir İslâmî fırka ya da felsefe ekolü olmadığını ifade etmek gerekiyor.³⁹

Akl-nakil arasındaki bu tartışmaların kimisi dînî gerekçelere dayanırken ilmi gerekçelere dayalı eleştiriler de bulunmaktadır.⁴⁰

Bir diğer eleştiri ise bilimsel kaygılarla yürütülmüştür. İlk dönemde sofistlerin eleştirileri ile başlayan bu tartışma daha sonra septiklerle yürütülmüştür fakat bunlar aşırı uçlardır denebilir. Daha ılımlı ve ilmî tartışmalar, İslam mantık geleneğinde görünmektedir. Burada ilk zikretmek istediğimiz isim Gazzâlî'dir. Gazzâlî özellikle *Esâsü'l-Kıyâs* adlı eserinde, İbn Teymiye ve Kant'tan önce, başta İslâmî ilimlerde kullanılan yöntemler olmak üzere birçok kıyas türünü ve tanımını değerlendirmiştir. Aslında Gazzâlî'nin asıl amacı Eş'arîliği daha sağlam bir zemine oturtmakken eleştirilerin güçlü olması ve yeterince cevap verilememesinden dolayı sistemi çökerttiği düşünülmüştür.⁴¹ Özellikle Fahreddîn Râzî, kendisini bu konuda eleştirerek kendi ifadesiyle Gazzâlî'nin dağıttığı sistemi toparlamaya çalışmıştır. Bu anlamda *Esâsü'l-Kıyâs*, okunması gereken bir metindir.⁴²

Gazzâlî, *Mî'yarü'l-ilm* ve *Mizânu'l-amel* adlı eserlerinde de akli, Kant'tan çok önce ve neredeyse Kant'ın terimleriyle, teorik (ilm) ve pratik (amel) aklın eleştirisi (miyar ve mizan ölçme yani kritik anlamlarına gelmektedir) olarak tartışmıştır.⁴³

Bu konudaki bir diğer önemli eser ise İbn Teymiye'ye aittir. İbn Teymiye, *er-Red ale'l-mantikiyyîn* adlı eserinde tanım ve kıyası, bilimsel bir şekilde değerlendirmiştir. Bu konuda İbn Teymiye, kanaatimizce, makul bir zeminde tartışmalarını yürütmüştür. Zira eserin ismi, ilk başta mantığa karşı yazılmış gibi görünse de eserde, tanımın ve kıyasın hem olumlu hem de olumsuz yönleri tartışılmıştır. Şöyle ki eserin neredeyse üçte biri, kıyasın faydalı olduğu yerlere hasredilmiştir.

Akl eleştirileri bu eserler haricinde Eş'arîlerin kaleme aldığı metinlerde de ele alınmıştır. Örneğin Fahreddîn Râzî, özellikle *Mûlahhas* adlı eserinde, akli kıyasın ne

³⁹ Akyüz, *İslam ve Bilim*, 53.

⁴⁰ Akyüz, "İslam Düşüncesinde Felsefe Karşıtı Tavırlar", 81.

⁴¹ Hasan Ayık, "Gazali'nin Eleştirileri Felsefeyi Bitirdi Mi?", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9/2 (2009), 55.

⁴² Akyüz, *İslam ve Bilim*, 13.

⁴³ Turgut Akyüz, "Kant'ın Bazı Mantık, Metafizik ve Ahlak Kavramlarının İslam Düşünce Geleneğindeki Kaynakları", *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 1/2 (2017), 122.

derecede ve hangi şartlarda kesinlik ifade ettiğine dair önemli meseleleri, Kant'tan çok önce tartışmıştır.⁴⁴

Burada son olarak Sadru'ş-Şerîa'nın *Ta'dîl* adlı eseri zikredilebilir. Kendisi ilmî bir kaygı ile İslâmî bilimleri yenilemek adına, özellikle metodoloji çalışmaları yürütmüş; kelam, fıkıh ve mantığı geliştirmeye yönelik yazdığı eserlerine *Ta'dil* yani *tamir/iyileştirme* adını vermiştir.⁴⁵

Tablo 10: Bazı Önemli Mantık ve Bilim Eleştirileri

Müellif	Tarih	Eser
Gazzâlî	1058-1111	Esâsü'l-kıyâs: Fikhî kıyasın esası.
İbn Teymiyye	Ö. 1328	er-Redd ale'l-mantıkıyyîn.
İbn Teymiyye	Ö. 1328	Nakdu'l-mantık.
Sadru'ş-Şerîa	Ö. 1346	Ta'dilu'l-ulûm ve Şerhu ta'dili'l-ulûm.

11. Metodoloji Metinleri: Âdâb, Bahs ve Münâzara Geleneği

Klasik mantıkta bilimsel bilginin genelde burhan başlığı altında ele alındığı düşünülse de burhan, sadece bilimlerin temel ilkelerinde ve mantık-metafizik gibi tümel bilimlerde kullanılmaktadır.⁴⁶ Bunun dışındaki bilgi türleri genelde cedel ve diğer türler altında ele alınmıştır. Bu yüzden de mantık kitaplarının sonunda beş sanat (burhan, cedel, hatabe, şiir ve mugalata) bahsi yer almaktadır. Beş sanat arasında burhandan sonraki en önemli bahis ise cedeldir. Zira cedel, bilimlerde çok kullanılan genellikle doğru (meşhûrât) ve bir de bilimsel kabul (müsellemât) içerikli öncüllerden oluşmaktadır. Dînî öncüllerin kabule dayalı olmasından dolayı İslâmî ilimlerde cedele özel önem verilmiştir.⁴⁷ Bu konuda ilk dikkat çekici eser kaleme alan kişi Fahreddîn Râzî'dir.

Sonraki dönemlerde başta dînî inançlar olmak üzere mezheplerin kendi iddialarını temellendirmesi, muhalif iddialara cevap verilmesi ve karşıtların itirazlarına karşı iddiaların savunulması için ilmî tartışma yöntemlerine dair metinler oluşturulmuştur. Bu alanda bilinen ilk metin ise Şemseddin Semerkandî'ye aittir.⁴⁸ Daha çeşitli metinler kaleme alınmış olsa da bu geleneğin temel konu ve kavramlarını Semerkandî oluşturmuştur. Temel olarak bu kitaplarda şu başlıklar incelenmektedir:

- Giriş, amaç ve temel kavramların tanımları.
- İddiannın yani önermenin oluşturulma şartları.
- İddialara nasıl itiraz edileceği.
- Bu itirazlara nasıl cevap verileceği ve karşı itirazlar.
- Kıyasların nasıl çürütüleceği.

⁴⁴ Râzî, *Şerhu Uyuni'l-hikme* 1/198; Fahreddîn Râzî, *el-Mulahhas fi'l-Mantık ve'l-Hikme*, ed. İsmail Hanoğlu (Amman: el-Asleyn li'd-Dirasat ve'n-Neşr [Asleyn Studies Publication, 2021], 345.

⁴⁵ Hasırcı, "İbn Teymiyye'nin Mantık Eleştirisi", 135.

⁴⁶ Fârâbî, *Kitabu'l-Burhan*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Klasik Yayınları, 2008), 9; İbn Sînâ, *Kitabu'ş-Şifa: İkinci analitikler Burhan*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008), 107.

⁴⁷ Muhammet Çelik, "Âdâbu'l-Bahş ve'l-Munâzaranın Kaynağı ve Eserleri (14-20. yy.)", *Tahkik İslâmî İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 5/2 (2022), 210.

⁴⁸ Necmettin Pehlivan, "Muhammed Kefevî ve Risâle fi'l-Âdâb'ı", *Felsefe Dünyası* 2/56 (2012), 322; Necmettin Pehlivan, "Adabu'l-bahs ve'l-Münazara Geleneğinde İkinci Yeni: Hüseyin Şah el-Adanavi'nin Hüseyiniyye'si ve Tahkiki", *Osmanlı'da İlmi Mantık ve Münazara*, 2022, 321.

- Bu çürütmelere nasıl karşı konulacağı.
- Tanımın şartları.
- Tanıma yönelik itirazlar.
- Tanımların savunulması.⁴⁹

Tablo 11: İslam Mantık Tarihindeki Önemli Metodoloji Metinleri

Müellif	Tarih	Eser
Fahreddin er-Râzî	1149-1210	el-Cedel.
Burhaneddin en-Nesefî	Ö. 1289	el-Fusûl fî ilmi'l-cedel.
Şemseddin es-Semerkindî	Ö. 1303	Âdâbu'l-bahs ve'l-münâzara.
Adududdin el-İcî	1281-1355	Âdâbü'l-bahs.
İbn Kemal Kemalpaşâzede	Ö. 1534	Âdâbü'l-bahs ve'l-münâzara, Süleymaniye Kütüphanesi, 325704.
Ali el-Birgivî	Ö. 1573	Risâle fi'l-âdâb.
Muhammed Tarsûsî	Ö. 1705	Risâle fi'l-âdâb.
Hüseyin Şah Antâkî	Ö. 1718	er-Risâletü'l-Hüseyniyye.
Saçaklızade Mehmed Efendi	Ö. 1732	Takrîru'l-kavânini'l-mütedâvile min İlmi'l-münâzara.
Mehmed Emin Üsküdârî	Ö. 1736	Risâle fi fevâidil-âdâb ve'l-münâzara.
Mehmed Emin Üsküdârî	Ö. 1736	er-Risâletü'l-Velediyye.
Velican Marâşî	Ö. 1746	Zübdetü'l-münâzara.
Kefevî Mehmed Efendi	Ö. 1755	Risâle fi'l-âdâb.
Ahmet Şevki Efendi	Ö. 1809	Âdâbu'l-bahs ve'l-münâzara.
Akşehirlizade Ali Haydar	Ö. 1914	Risâle fi'l-âdâb.

12. Kipler (Müveccehât)

Kipler, mantık kitaplarında genelde önerme başlığı altında ele alınmıştır. Klasik dönemde kipler karşılığında “cihât (cihetler)” veya “bazen müveccihât okunsa da aslı müveccehât(cihetliler)” kavramı kullanılmaktadır. İbn Sînâ ve Râzî başta olmak üzere sonraki mantıkçılar, kipleri (modern ifade ile modalite) kıyas bahsine de taşımışlardır. Kipleri İslam dünyasında geniş olarak ele alan ilk eser İbn Sînâ'ya ait *İşârât* kitabıdır. Fahreddin Râzî de kiplerin sayısını matematik bilgisini de kullanarak arttırmıştır. Kipler en geniş olarak onun eserlerinde görülmektedir. Sonraki dönemde Nasıruddin Tûsî ve arkadaşları, kipler üzerinde çalışmışlardır.⁵⁰ İlk defa Cürçânî bu konuda müstakil bir metin kaleme alarak örnekleriyle birlikte kiplerin döndürülmesini de incelemiştir.

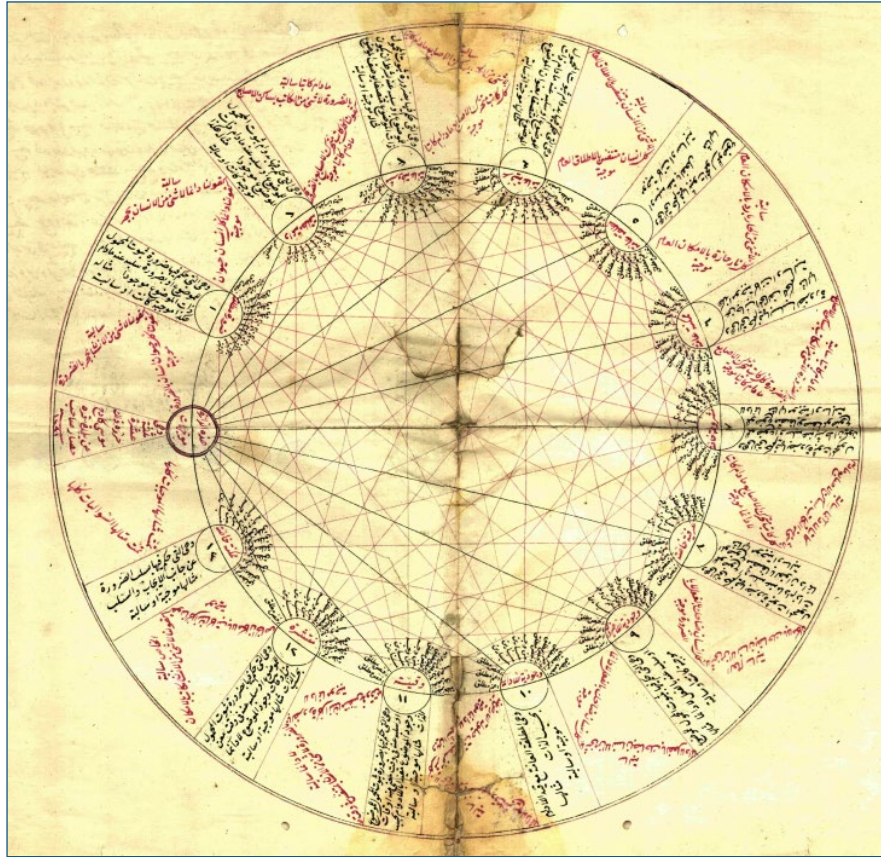
⁴⁹ Pehlivan, “Muhammed Kefevî ve Risâle fi'l-Âdâb'ı”, 324.

⁵⁰ Akyüz, *Fahreddin er-Razi'nin el-Mantuku'l-Kebir'inin Tahkik ve İncelemesi (İnceleme)*, 1/93.

Daha sonra Gelenbevî, *İmkan Risalesi* adıyla bir eser kaleme alarak kipleri incelemeye çalışmıştır. Ayrıca Gelenbevî, *Burhan* üzerine bir metin de yazmıştır.⁵¹ Bu metinde de zorunluluk konusu işlendiği için yine bu metin de kipler projesinin bir parçası kabul edilebilir. Gelenbevî, *İmkân* ve *Burhân* risaleleri ile *Adab* geleneği birlikte düşünüldüğünde, bu dönemlerde bilimsel kesinlik, iddiaların bilimsel şekilde ortaya koyma ve bilimsel çürütmeler gibi konuların gündemde olduğunu söyleyebiliriz.

Burada özellikle zikretmek istediğimiz bir başka çalışma, 18. yüzyıla ait olduğunu düşündüğümüz *Müveccihât Dâiresi* adlı bir tablodur. Bu tabloda, kiplerin birbiri ile ilişkileri de çizim üzerinden ve örnekleriyle verilmiştir. Eserin henüz hangi amaçla hazırlandığı bilinmemektedir. Ama öğretim amacı haricinde hızlı işlem yapmak için geliştirildiği söylenebilir. Zira önermeler matematik ile doğrudan alakalı olmakla birlikte kipler konusu özellikle sonraki dönem mantık çalışmalarının gelişmesinde dikkate değer bir konudur. Modern dönemde çokça üzerinde durulan belirsizlik ve bulanık mantığın temelinde kipler konusundaki tartışmalar yer almaktadır. Aşağıdaki tablo, bugünkü sembolik mantık çalışmalarıyla birlikte incelendiğinde konunun öneminin o zamanlarda da farkında olduğu anlaşılmaktadır.

Özetle kipler ve âdâb konusundaki tartışmalar, gelenekte informel mantığın ihmal edilmediğini söyleyebilmek açısından önem arz etmektedir.

Dâire-i Müveccihât, Milli Kütüphane, 615646.

⁵¹ İsmail Latif Hacımebioğlu, "İsmail Gelenbevî'nin Mantık Bilimine Katkıları", *Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2007), 506.

Tablo 12: Kipler Konusunda Kaleme Alınmış Bazı Önemli Eserler

Müellif	Tarih	Eser
Seyyid Şerif el-Cürcânî	1340-1413	Risâle fi'l-müveccihât.
İsmail Gelenbevî	Ö. 1739	Risâletü'l-imbân (miftâhu bâbî'l-müveccihât).
Belirsiz.	Tahminen 18.yy.	Dâire-i Müveccihât.

13. Pedagojik Metinler: Cihet-i Vahde Risaleleri

Bu gelenek bir nevi pedagojik metinleri ihtiva ediyor denebilir. Bu tür metinler aynı zamanda bilgi felsefesi ile alakalı da görülebilir. Zira bu risalede ilimlerin birbiri ile ilişkisi, hangi ilimlerden başlanacağı gibi konular yer almaktadır. İlimler arası ilişkiler her ne kadar Aristoteles tarafından *Burhan* kitabında tartışılrsa da bu alandaki ilk özgün eserin Fârâbî'ye ait *Tahsilü's-Sâade* olduğu söylenebilir. Fârâbî bu kitapta bir eğitim modeli kadar bir eğitim felsefesi de ortaya koymaya çalışmıştır.⁵² Sonraki dönemde, muhtemelen medrese eğitimindeki birtakım gelişmeler ve sorunlar, bu meselelerin yeniden gündeme gelmesine sebep olmuştur. Eskicizâde, ilk defa Ebherî'nin bu konuya özel olarak temas ettiğini kaydetmektedir. Hatta Ebherî'ye ait böyle bir risaleden söz edip kendisinin de eserini bu risaleye şerh olarak yazdığına dikkat çekmektedir.⁵³

Tablo 13: Eğitim ve Öğretim Yöntemleri Alanında Yazılmış Bazı Önemli Metinler

Müellif	Tarih	Eser
Sadreddin Şirvânî	Ö. 1627	Şerhi risâle-i ciheti'l-vahde.
Kara Halil Tirevî	Ö. 1712	Hâşiye alâ risâleti ciheti'l-vahde.
Mehmed Emin Üsküdârî	Ö. 1736	Risâle fi ciheti'l-vahde.
İsmail Gelenbevî	Ö. 1739	Cihetü'l-vahde.
Eskicizâde Ali Edirnevî	Ö. 1828	Terceme-i ciheti'l-vahde.
Gözübüyükzâde İbrahim Efendi	Ö. 1838	Risâle fi ciheti'l-vahde.
Debbâğzâde Mustafa Sivâsî	Ö. 1872	Şerhu ciheti'l-vahde.

14. Akıl Risaleleri

Aklın tanımı, klasik mantıkta temel bilgi kaynağının akıl olması ve bilginin aklî suret olan tasavvur ile başlaması açısından önemlidir. Birçok mantık metninde akla dair temel kavramlar ele alınmış olsa da bazen bu alana özgü müstakil metinler de yazılmıştır.⁵⁴ Akıl risâleleri, mantığın din bilimlerinde kullanılması ve klasik dönemin metafiziğe dayalı felsefe ve bilim anlayışını göstermesi açısından önemlidir. Zira klasik dönemde bilgi, akılda olan bir durumdur ve bu yüzden aklın tanımı, bilginin tanımını ve dolayısıyla bilgi kaynaklarının değerini de göstermektedir. Ayrıca klasik dönemde fizik gerçekliğe ilave olarak eş değer derecede gerçeklik kabul edilen metafizik gerçeklik de zihni yani aklî gerçekliktir. Klasik akıl

⁵² Fârâbî, *Tahsilü's-saade*, çev. Hüseyin Atay (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1974), 3.

⁵³ Eskicizâde Ali Edirnevî, *Terceme-i ciheti'l-vahde* (Süleymaniye Kütüphanesi, 261234, 1828), 2.

⁵⁴ Ferruh Özpilavcı, "Akıl Risaleleri Geleneği ve Bu Gelenek İçinde Ebu'l-Berekat el-Bağdadi'nin Akıl Risalesi", *İslâmî İlimler Dergisi* 2/1 (2010), 83; Ramazan Önal, "İslam Düşünce Tarihinde Akla Dair Eser Yazma Geleneği İbn Ebi'd-Dünyâ Örneği", *Aklın Kitabı 9-Aklın Tarifine ve Din-Düşünce-Akl İlişkisine Dair* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2022), 9/15.

tanımı, modern dönemdeki tartışmaları ve özellikle yapay zekâ tartışmalarını bir zemine oturtmak ve insanın metafizik değerleri de dikkate alarak yeniden bir tanımının yapılmasına imkan tanınması bakımından dikkate değer bir çalışma konusudur.⁵⁵

Tablo 14: Akıl Üzerine Yazılmış Müstakil Bazı Metinler

Müellif	Tarih	Eser
Hâris el-Muhâsibî	Ö. 857	Mahiyetü'l-akl ve ma'nâhu ve ihtilâfû'n-nâsü fih.
Kindî	Ö. 866	Risâle fi'l-akl.
İbn Ebi'd-Dünyâ	823-894	Kitâbu'l-akl ve fadluh.
Fârâbî	871-950	Risâle fi'l-akl.
Ebu'l-Kâsım el-Mecrîfî	Ö. 1007	Risâle fi'l-akl ve'l-ma'kûl ve ma'l-aklû'l-heyûlânî ve ma'l-aklû bi'l-kuvve.
Ebu'l-Berekât el-Bağdâdî	Ö. 1152	Risâle fi mahiyeti'l-akl.
Kemalpaşazâde	Ö. 1534	Risâle fi beyânî'l-akl.

15. Dil Felsefesi Metinleri

Dil felsefesi, Antik Yunan döneminde (ki yazılı sistematik kaynaklar buradan başlatıldığı için Yunan dönemini zikrediyoruz; yoksa ilerlemeci ya da taraflı bir bakış açısı tercihimiz değildir) özellikle safsata (mugalata) ve retorik (hatâbe) bağlamında tartışılmıştır. İslam dünyasında bu yazım gelenekleri aynıyla sürdürülmekle birlikte Fârâbî haricinde bu meseleler üzerinde müstakil olarak duran kişi yoktur. Tabi ki mantık metinleri içinde dağınık olarak meseleler ele alınmıştır. Fakat İslam dünyasında konuyu belirgin ve müstakil olarak ele alan ilk kişi, Fârâbî'dir.⁵⁶

Sîrâfî ve Mettâ bin Yûnus arasındaki meşhur tartışmanın akabinde⁵⁷ Sekkâkî, *Miftâhu'l-ulûm* adıyla, dil alanındaki tartışmaları daha bilimsel hâle getirmiştir. Aslında ilk dönem din bilimlerinde de tarihsel yöntemler ve mantık haricinde dil bilimleri de müstakil olarak kullanılmakta idi. Özellikle fıkıh usulü kitaplarının önemli bir bölümünü, dil ile ilgili tartışmalar oluşturmakta idi. Fakat Sekkâkî'nin eseri, mantığın da etkisiyle, dil bilimlerini müstakil bir alan haline getirmiştir. Daha doğrusu öncesinde dil bilimleri, edebiyat sahasında müstakil olarak ele alınırken ve bilimsel metinlerde sadece bir bölüm ihtiva ederken bu metin sonrasında müstakil bilimsel bir yöntem olarak tartışılmaya başlanmıştır. Eserin en önemli eseri, Teftezânî'ye ait *el-Mutavvel*'dir. Daha sonraki şerhlerin çoğu bu şerh üzerinden oluşturulmuştur. Fârâbî'nin eserleri daha evrensel hükümleri içerirken Sekkâkî ve sonrasındaki tartışmaların daha çok İslâmî bilimlere ve dolayısıyla Arapça'ya yönelik olduğunu vurgulamak gerekiyor. Aynı şekilde tefsir ve fıkıh kitaplarındaki tartışmalar da Arapça'ya özeldir.⁵⁸ Tabi ki bu kitaplardaki tartışmaların tümüyle evrensel dil ve mantık kaidelerinden habersiz olduğu da söylenemez.⁵⁹

⁵⁵ Turgut Akyüz, *Mantık*, 39.

⁵⁶ Ali Durusoy ve Aliye Güler, "Vâv'ın Hikayesi: Dilbilimciler ile Mantıkçılar Arasındaki Tartışmaların Mantık ve Dilbiliminin Gelişimine Etkisi", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/2 (2015)

⁵⁷ Ali Durusoy ve Aliye Güler, *Vâv'ın Hikayesi*, 11.

⁵⁸ Krş. Ali Durusoy ve Aliye Güler, *Vâv'ın Hikayesi*, 20.

⁵⁹ Konu hakkında daha fazla esere erişmek için bkz. Dustin D. Klinger, *Being Another Way: The Copula and Arabic Philosophy of Language 900-1500*, California: University of California Press, 2024.

Tablo 15: Dil Felsefesine Özgü Bazı Örnek Metinler

Müellif	Tarih	Eser
Fârâbî	871-950	Kitâbu'l-hurûf.
Sekkâkî	Ö. 1229	Miftâhu'l-ulûm.
Kutbuddîn eş-Şîrâzî	Ö. 1311	Miftâhu'l-miftâh.
Sa'duddîn et-Teftezânî	1322-1390	el-Mutavvel Şerhu Miftâhi'l-ulûm.
Nureddîn eş-Şîrâzî	Ö. 1356	el-Misbâh fi telhîsi'l-miftâh.
Seyyid Şerif el-Cürcânî	1340-1413	el-Misbâh fi şerhi'l-miftâh.
Kemalpaşazâde	Ö. 1534	Şerhu tağyiri'l-miftâh.
Taşköprülüzâde	Ö. 1561	Şerhu'l-miftâh.
Abdulkahim Siyâlkûtî (veya Siyelkûtî)	Ö. 1657	Hâşiye ale'l-mutavvel.

16. Burhan Risaleleri

Osmanlı döneminde, medreselerde, ciheti vahde ve müveccehât risaleleri haricinde bu tür metinler de telif edilmiştir.⁶⁰ Gelenbevî ve sonrasında klasik burhan kitaplarından farklı olarak beş sanat ve kıyas bahisleri ile önermelere ve kavrama dair meseleleri de içeren metinler kaleme alınmıştır. Gelenbevî tarafından yazılan metne daha sonraları şerhler yazılmıştır. Gelenbevî'nin metninde; beş tümel, tanım, udul ve tahsil, kipler, döndürme ve çelişki ve kıyas türleri gibi bahisler bulunmaktadır. Fakat bu tür burhan metinleri, Aristotelesçi gelenekten farklı olarak tüm mantık konularını ihtiva etmektedir. Eserin içeriği incelendiğinde, dönemine göre, pratik bir bilimsel çerçeve oluşturulmaya çalışılmış denebilir. Gelenbevî'nin 18. yüzyılda yaşamış biri olması hasebiyle, dönemin Batılı bilim çalışmaları ile karşılaştırılması gerekmektedir. Bir başka ifade ile “bu tür çalışmaların oluşumunda Batıdaki tartışmaların etkisi var mıdır?” veya “bu çalışmalar dönemin Batılı çalışmalarını etkilemiş midir?” gibi sorulara cevap aramak, dönemi anlamak açısından faydalı olacaktır.

Tablo 16: Dönemine Göre Yazılmış Bazı Bilim Felsefesi Metinleri

Müellif	Tarih	Eser
İsmail Gelenbevî	Ö. 1739	Burhan.
Kadızzade Mavsîlî	Ö. 1878	Tenvîrü'l-burhan.
Abdunafi İffet Efendi	Ö. 1890	Terceme-i burhan-ı Gelenbevî.
Mustafa el-Kutb el-Rizevî	Belli değil.	Şerhu'l-burhân.

17. Fıkıh ve Kelam Metinlerindeki Mantık Bölümleri

Kelam ve mantık metinlerinin ortak kaleme alındığı metinler, İbn Sînâ'nın İşârât adlı eseri sonrası yaygınlaşmıştır. Bu bağlamdaki eserlere önceki başlıklarda değinilmiştir ama kelam ve fıkıh usulü kitaplarında da mantık bahislerine yer verilmiştir. Örneğin Kadı Abudülcebbâr'a ait *Muğnî* adlı eserin “marife” başlığıyla özel bilgi bölümü vardır. Genelde Eş'arîler tarafından kaleme alınan kelam metinlerinin çoğunda, özellikle başlangıç kısmında mantık bölümleri bulunmaktadır. Örnek olarak Fahreddîn Râzî'nin eserlerine bakılabilir.

⁶⁰ Kömürçü, “Medreselerde Mantık Eğitimi ve Ebheri Etkisi”, 100.

Yine aynı müellif ve Gazzâlî'nin fıkıh usulüne dair yazdığı metinlerin baş taraflarında da mantık bahisleri bulunmaktadır.

Tablo 17: Eserlerinde Mantık Konularına Yer Vermiş Bazı Önemli Kelamcı ve Fıkıhçılar

Müellif	Örnek Eser	Bölüm
Fahreddîn er-Râzî, 1149-1210	Meâlimü usûli'd-dîn.	Birinci bölüm.
Fahreddîn er-Râzî, 1149-1210	el-Mahsûl fî usûli'l-fikh.	Mukaddime (c.1.)
Kadı Beydavî, Ö. 1286	Tevâliü'l-envâr.	Mukaddime.
Sa'duddîn et-Teftezânî, 1322-1390	el-Mekâsîd.	Birinci maksat.

18. Yeni Mantık Yazımları: Son Dönem Osmanlı Mantık Metinleri

Şerhlerin çoğu Osmanlı dönemine denk geldiğinden⁶¹ burada sadece 19. ve 20. yüzyıldaki mantık çalışmalarına değinmek istenmektedir. Bu dönemde yaşayan ve önceki başlıklarda adı geçen Eskicizâde Ali Edirnevî, Gözübüyükzâde İbrahim Efendi, Debbâğzâde Mustafa Sivâsî, Ahmet Şevki Efendi, Akşehirlizade Ali Haydar, Muhammed Leknevî, Müftizâde Mehmed Sadık el-Erzincânî ve Muhammed Tarsûsî gibi isimler daha çok klasik döneme ait şerhler kaleme almışlardır. Abdunnafi İffet Efendi ve Ahmet Cevdet Paşa gibi isimler de yine klasik mantık geleneği içinde zikredilebilirler. Zira bu isimlerin, yeni şeyler söylemekten çok eski geleneği güncelleyerek devam ettirme gayesi gütmekte⁶² olduğu görülmektedir.

Fakat Ali Sedat, *Mizânu'l-ukûl* adlı eserinin üçüncü kitabında, modern gelişmeleri de dikkate alarak matematik, fizik, tarih ve ilahiyat bilimlerine metodoloji ortaya koyma çabası içine girmiştir. Yine kitap, mantığın cebre uygulanmasını Boole ve Stanley modeli üzerinden anlatmıştır.⁶³

Aynı amaçla kaleme alınan bir başka eser ise İzmirli İsmail Hakkı'ya ait *Metodoloji* adlı eserdir.⁶⁴

Tablo 18: Örnek "Yeni İlm-i Mantık" Metinleri

Müellif	Tarih	Eser
Ahmet Cevdet Paşa	Ö. 1895	Mi'yârî Sedâd.
Ali Sedat	Ö. 1900	Mizânu'l-ukûl.
İzmirli İsmail Hakkı	Ö. 1946	Metodoloji (Fenn-i Menâhic).
İzmirli İsmail Hakkı	Ö. 1946	Felsefe Dersleri.

19. Modern Mantık Yazımları: Cumhuriyet Dönemi Mantık Çalışmaları

Ali Sedat ve İzmirli ile başlayan gelenek, modern mantık çalışmalarını da dikkate alarak klasik mantığı güncellemeye yöneliktir. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren ise gelenek ile

⁶¹ Muhammet Çelik, "Osmanlı Ulemasının Eleştirel Düşünme Konusuna İlgisi", *Journal Of Islamic Research* 3/34 (2023), 633.

⁶² Hülya Altunya, "Mantık ve Dini İlimler İlişkisinin Tarihsel Gelişimi Üzerine Kısa Bir Tahlil", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/30 (2013), 68.

⁶³ Remziye Selçuk, "Mantık İlmi Açısından İki Önemli Eser: Mizânu'l- Ukûl ve Felsefe Dersleri", *Mantık Araştırmaları Dergisi* 9/1 (2023), 9.

⁶⁴ İbrahim Emiroğlu, "İzmirli'nin Mantık Anlayışı", *İzmirli İsmail Hakkı* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 205.

mesafe açılmış, özellikle Grünberg ile birlikte nerede ise tamamen Batılı bir mantık geleneğine geçilmiştir. Cafer Sadık Yaran'ın eseri ile diğer bilgi felsefesi metinleri, Grünberg gibi olmamakla birlikte yine de modern yazım usullerine göre yazılmıştır ve bu yüzden de modern akım içinde kabul edilebilir.⁶⁵

Burada İslam dünyasının diğer bölgelerinde farklı mantık tutumları söz konusudur ve bu konu, üzerinde çalışılmaya muhtaçtır.⁶⁶

Tablo 19: Ülkemizde Yapılmış Bazı Modern Mantık Çalışmaları

Eser	Müellif
Teo Grünberg	Anlam kavramı üzerine bir deneme.
	Felsefe ve felsefi mantık yazıları.
	Mantıksal anlam kuramı: bir giriş denemesi kapsamlı yorumlama, Adnan Onart ile birlikte.
	Modern mantık, Hüseyin Batuhan ile birlikte, katkıda bulunan Sadreddin Eyüboğlu.
	Modern mantık ve uygulamalar, Adnan Onart ve Hüseyin Batuhan ile birlikte.
	Epistemik mantık üzerine bir araştırma.
	Mantık terimleri sözlüğü, David Grünberg, Adnan Onart ve Halil Turan ile birlikte.
	Sembolik mantık el kitabı: özel mantık sistemleri.
	Sembolik mantık el kitabı: sembolik mantığın uygulamaları.
	Sembolik mantık: önermeler mantığı.
A. Kadir Çüçen	Bilgi felsefesi.
Alparslan Açıkgenç	Bilgi felsefesi.
Cafer Sadık Yaran	İnformel mantığa giriş: akli hatadan koruma ve iyi kullanma sanatı.
Ahmet Cevizci	Bilgi felsefesi.
Nazlı İnönü	Mantık tarihi: İlkçağ.
Nazlı İnönü	Mantık tarihi: Ortaçağ.
Turgut Akyüz	Bilginin ontolojisi: Varlık, bilgi ve zaman: mantık ve metafizik ilişkisine dair bir inceleme.

20. Modern Sonrası Dönem: İlahiyat Fakültelerine Yönelik Ders Kitapları

Osmanlı'nın son döneminde başlayan ve Batıyı da dikkate alan mantık yazım geleneği, Cumhuriyetin ilk yılları ile birlikte modern bir kimliğe dönüşse de İlahiyat fakültelerinin açılmasından sonra İslam mantık geleneği yeniden ilgi görmüştür. Burada ilahiyat fakültelerinin, tüm eleştirilere rağmen, İslam medeniyet geleneğine katkısını özellikle hatırlatmakta fayda bulunmaktadır. Başta felsefe ve mantık metinleri olmak üzere siyaset,

⁶⁵ İsmail Köz, "Modern Türk Düşüncesinde Mantık Çalışmaları", *AÜİFD* 1/1 (2002), 146, 158.

⁶⁶ Ahmet Kayacık, "Mısır'da Mantık Çalışmaları ve Mantık Eğitimi Üzerine: Türkiye İle Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/1 (2019), 240.

ahlak ve hatta tıp metinleri de ilahiyat fakülteleri sayesinde gündeme gelmiş ve tercüme edilmiştir.

Bu kaygı ile ilahiyat fakültelerine yönelik, modern mantığı da dikkate alan ama klasik mantık geleneğinden de kopmamaya çalışan ders kitapları yazılmıştır.⁶⁷ Burada örnek olması açısından en meşhurları zikredilmektedir.

Tablo 20: Klasiği Örnek Alan Bazı Güncel Mantık Metinleri

Eser	Müellif
A. Kadir Çüçen	Klasik mantık (mantığa giriş).
	Mantık.
İbrahim Emiroğlu	Ana hatlarıyla klasik mantık.
	Mantık yanlışları.
	Örnekleriyle mantık sözlüğü, Hülya Altunya ile birlikte.
	Mantık yazıları.
İsmail Köz	Mantık felsefesi, yay. haz. Mehmet Vural.
Ruhattin Yazoğlu ve Tuncay İmamoglu	Mantık.
İbrahim Çapak	Temel esaslarıyla mantık.
Nazım Hasırcı	Klasik mantık el kitabı.
Şerafettin Adsoy	Aklını kullanacaklar için mantık (tasavvurât).
	Aklını kullanacaklar için mantık (tasdikât).
Turgut Akyüz	Mantık: İslâmî ilimler ve günlük hayattan örnekler, tablo ve şekiller, ilave notlar.
Turgut Akyüz	İslam ve bilim: İslâmî ilimlerde kullanılan klasik bilimsel yöntemler, dînî düşünce yanlışları ve Müslümanca bir bilime olan ihtiyaç.

Sonuç

Yazılan metinlerin genel içeriğine bakıldığında; geleneklerin aynıyla tekrar olmadığı, dönemin şartlarına ve amaca göre kaleme alındığı görülmektedir. Kimi metinler, mantıkçılara özel yazılırken bazı metinler İslâmî ilimlerde yöntem olarak kullanılmak üzere telif edilmiş; bir kısım eserler de tedris amaçlı yazılmıştır. Yine bazı metinlerin uzmanlık veya ilim dünyasına dâhil olma amacıyla yazıldığını söyleyebilmekteyiz.

Ayrıca metinlerin içeriklerinden hareketle, farklılaşma ya da ekolleşme yerine yine dönemselsel veya işlevsel amaçlı farklılıkların olduğu yahut ilmî veya dînî gerekçelerden dolayı çeşitli eleştirilerin getirildiği söylenebilir. Zira tüm İslam mantık geleneğinin temelinde İbn Sînâ üzerinden okunan Aristoteles vardır ve genel itibarıyla tüm mantık metinlerinde bilginin kaynakları ve yöntemleri aynıdır. Zaman zaman tanım veya kıyas bahisleri eleştirilse de netice itibarıyla İslâmî ilimler dâhil klasik mantık ve metafizikte temel bilgi kaynağı olarak duyu ve akıl; temel yöntemler olarak ise tanım, önerme ve kıyaslar kullanılmıştır.

⁶⁷ Hasan Ayık, "İslam Düşüncesinin Yeniden Yorumlanması", *Bilim Ahlak ve Siyaset Bağlamında Çağdaş İslam Alguları* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, ts.), 1/68.

Fahreddîn Râzî sonrasında İslâmî ilimlerin (özellikle kelim ve fikhın) felsefe geleneğini tümüyle kendi içinde eritme veya bu konuları kendi sistematiği içinde ele alma iddiasında olduğu söylenebilir. Zira sonraki metinlerin çoğu fikhçı ve kelamcı isimler tarafından kaleme alınmıştır. Râzî ve Tûsî'nin öğrencileri ile Devvânî ve Cürcânî hariç nerede ise tüm mantık yazar ve şarihleri, fikhçı ve kelamcı kimlikleri ile bilinmektedir. Bu yüzden de sonraki metinlerde genelde mantık ve metafizik konuları birlikte ele alınmıştır.

Diğer taraftan zikredilen dönemde, müstakil mantık metinlerinde, İslâmî ilimlerdeki problemlere çözüm aranmıştır. Şöyle ki; ciheti vahde risaleleri, bir bilimler tasnifi olarak medreselerde pedagoji dersi mahiyetinde okutulmuştur. Kiplerin ele alınmasındaki en önemli gerekçe, dînî ilimlerde kullanılan yöntemlerde kesinliği elde etme arzusundandır denebilir. Bu amacı desteklemek için ayrıca burhan risaleleri de kaleme alınmıştır. Burada da yine İslâmî ilimlerde temel yöntem olan kıyas ve tanıma dair meseleler tartışılarak özellikle dînî önermelerin bir zemine oturtulması, ilk amaç olarak öne çıkarılmıştır. Nitekim cedel ve bahs geleneğine verilen önemin arkasında da dînî tanım ve önermelerin, eleştirilerden korunacak bir zeminde kurgulanmasına imkân sağlamaktır.

Günümüzdeki eleştirilerin belki de en haklı olduğu konu; kelam ve fikhın, metafizik ve mantığı içermesidir lakin bu eleştiri gelenek içinde de mevcuttur. Şöyle ki Gazzâlî, hem yabancı bilimlerin İslâmî ilimlerde kullanılması konusunda kaygılıdır hem de Eş'arîler başta olmak üzere kelamcıların ve fikhçıların kullandığı delillerin sağlamlık ve geçerliliği konusunda birtakım eleştiriler getirmiştir. İbn Teymiyye de aşağı yukarı benzer kaygılarla yani dînî ve ilmî gerekçelerle mantığı eleştirmiştir. Bu kaygı ve tartışmalar; sonraki dönemlerde niçin kipler, burhan ve âdâb bahsine önem verildiği sorusunu anlamlı kılmaktadır denebilmektedir. Şöyle ki özellikle Osmanlı dönemi mantıkçıları en fazla tartışılan konu âdâb bahisleridir. Bunun arka planında, eleştirel düşünceden çok Gazzâlî ve İbn Teymiyye tarafından getirilen eleştirilerin, İslâmî ilimlerin kullandığı yöntemler hususunda oluşturduğu ciddi şüphelerin varlığı olduğu söylenebilmektedir. Fahreddîn Râzî, Gazzâlî'nin eleştirilerini haklı bulmuş ve aynı soruları yönlendirmiştir. Fakat eleştiri yapan kişi, soruları cevaplardan daha güçlü kurguladığı için, aslında toparlamaya çalıştığı meseleleri daha da karmaşık hale getirdiği gözlemlenmektedir. Fahreddîn Râzî, Gazzâlî'nin bu kaygısını haklı bulmakla beraber onu başarısız bulmuş ve meseleyi toparlamak yerine daha da berbat etmekle itham etmiştir. Bunun örnekleri ruh ve nefse dair eserlerinde bazen doğrudan bazen de zımnen görünebilmektedir.

Özetle Fârâbî ve İbn Sînâ tarafından müstakil bir bilim olarak kurgulanan mantık ve dolayısıyla da metafizik, İbn Hazm ve Gazzâlî tarafından kritik edilmiş; fakat bu kritik, netice itibarıyla bu bilimlerin tevarüs edilmesine neden olmuştur. Bu tevarüs de haklı olarak mantık ve metafiziğin geçerliliği ve meşruluğu konusunda birtakım şüpheler doğurmuştur. Sonraki dönemde mantığa dair metin kaleme alanlar bu tür sorunların farkında değildir demek yanlışdır. Yani nasıl ki biz İslâmî ilimlerin geçerliliği yahut felsefenin dînî bilimlere dâhil edilmesine dair hususları eleştiriyor isek gelenekte de bu konular tartışılmıştır. Diğer taraftan çözüme kavuşmamış yahut çözümlenme olsa da uygulamaya geçilmemiş veya bu çözümler devam ettirilmemiş olabilir.

Buradan hareketle on sekizinci yüzyıl hatta on dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar, İslam dünyasında mantık ve bilim tartışmalarının aktif olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Ayrıca bu dönemde telif edilen eserleri bugünkü mantıkçılarla kıyaslamak yerine dönemin Batı mantık çalışmaları ile mukayese etmek daha sağlıklı olacaktır. Aslında

kiyaslamaların çok sağlıklı ve bilimsel olmadığını ifade etmek gerekmektedir. Zira aksi halde anakronizme düşmüş olunur veya geleneği bugünden hareketle iç dinamikleri ile değil de kendi kurgularımızla ve ideolojik olarak okumuş oluruz. Ama yine de bir kıyaslama yapmak gerekirse; tüm müellifler kendi zamanın şart ve durumlarına göre anlaşılmalıdır. Böylece hem eksikler görülecek hem de dönemin sorunları anlaşılacaktır. Mesela burada âdâb bahislerinin Descartes'ten çok daha önce yöntem meselesini ele aldığını ve Kant'tan çok önce Fahreddîn Râzî'nin, aklın metafizik meselelerdeki bilgilerinin geçerliğini tartıştığını hatırlatmak isteriz. Yine Eş'arîlerin, Kant'tan çok daha önce, akıl eleştirileri yaptığını; Gazzâlî'nin *Mi'yar* ve *Mîzan* gibi eserlerinin Kant'ın çalışmalarına benzer bir tarzda kaleme alındığını da ifade etmek gerekmektedir.

Diğer taraftan Descartes ve Bacon gibi birkaç isim hariç, önemli Batılı mantık metinlerin on sekizinci yüzyılın sonları ile on dokuzuncu yüzyılda yazıldığını da belirtmeden geçemeyiz.

Diğer taraftan Ahmet Cevdet Paşa veya İzmirli gibi isimlerin gelenek kadar batıdaki mantık çalışmalarını takip etmediğini söylemek yanlış olur. Bugün de yapılması gereken aslında tam da budur. Geleneği okuyanlar, modernden habersiz olduğu gibi modernde uzmanlaşanlar da gelenekteki metin ve kavramlardan uzaklaşmışlardır. Bu da kavram ve meseleler arasındaki kopukluklara neden olmuş; netice itibarıyla de ya geleneğin ya da modernin reddi sonucunu doğurmuştur.

Burada son söz olarak şu söylenebilir: İslam dünyasındaki felsefe geleneği gibi mantık geleneği de eklektiktir. Bu eklektizm, akıl ve duyu yani fizik ve metafizik olan arasında olduğu gibi ilke ve gaye arasında da yürütülmüştür. Yani klasik mantıkta doğruluk ihmal edilmediği gibi geçerlik de dikkate alınmıştır. Yine İslam dünyasında özellikle Müslüman mantıkçılar, Aristoteles'ten kopmadığı gibi kendi metafizik kaygıları göz ardı etmemişlerdir. Neticede ise ortaya, günümüzde tutarsızlık ya da çelişki olarak görülen, eklektik bir düşünce yapısı ortaya çıkmıştır. Oysa eklektizm eleştirisi modern düşüncede kalmıştır. Bugün ise çoklu zekâ kuramı veya eleştirel düşünce gibi adlarla yine kompleks ve dengeli düşünce yapısına dair çalışmalar önemsenmektedir.

Tablo 21: Yüzyllara Göre Yazarların ve Metinlerin Dağılımı

Yüzyıl (Miladi)	Yazar	Metinler
9.	1. 894, İbn Ebi'd-Dünyâ.	• Kitâbu'l-akl ve fadluh.
	2. 857, Hâris el-Muhâsibî.	• Mahiyetü'l-akl ve ma'nâhu ve ihtilâfî'n-nâsü fih.
	3. 866, Kindî.	• Risâle fi'l-akl.
10.	1. 950, Fârâbî.	• Kitâbu'l-hurûf. • Tevtia. • İsagoci-Medhal. • Makûlât-Kategoriler. • el-İbâre. • Risâle fi'l-akl. • el-Kiyâs. • el-Kiyâsu's-sağîr alâ tarikati'lmutekellimin. • el-Hatâbe. • el-Emkinetü'l-mugallita. • el-Burhân-eş-Şerâitü'l-yakîn.

	2. 1037, İbn Sînâ.	<ul style="list-style-type: none"> eş-Şifâ: el-Medhal. eş-Şifâ: el-Makûlât. eş-Şifâ: el-İbâre. eş-Şifâ: el-Kiyâs. eş-Şifâ: el-Burhân. eş-Şifâ: el-Mugalata. eş-Şifâ: el-Cedel. eş-Şifâ: el-Hatâbe. eş-Şifâ: eş-Şîr. Uyûnu'l-hikme.
	3. 1064, İbn Hazm.	<ul style="list-style-type: none"> et-Takrîb li haddî'l-mantık ve'l-medhal ileyhi bi'l-elfâzi'l-âmmiyye ve'l-emsiletü'l-fikhiyye.
	4. 1007, Ebu'l-Kâsım Mecrîti.	<ul style="list-style-type: none"> Risâle fi'l-akl ve'l-ma'kûl ve ma'l-aklû'l-heyûlânî ve ma'l-aklû bi'l-kuvve.
11.	1. 1111, Ebû Hâmid Gazzâlî.	<ul style="list-style-type: none"> Mî'yâru'l-ilm. Esâsu'l-kıyâs.
	2. 1139, İbn Bâcce.	<ul style="list-style-type: none"> Teâlik alâ mantıkî'l-Fârâbî.
12.	1. 1198, İbn Rüşd.	<ul style="list-style-type: none"> Telhîsu kitabî'l-makûlât. Telhîsu kitabî'l-burhan. Telhîsu kitâbî'ş-şîr. Telhîsu kitâbu Aristoteles fi'l-cedel. Telhîsü'l-hatâbe. Telhîsü's-safsata. Telhîsu kitâbî'l-burhan. Telhîsu kitâbî'l-kıyas. Şerhu'l-burhan li-aristo.
	2. 1145, Sehlân Sâvî.	<ul style="list-style-type: none"> et-Tebşîra. el-Besâiru'n-Nâsriyye.
	3. 1152, Ebu'l-Berekât Bağdâdî.	<ul style="list-style-type: none"> Risâle fi mâhiyyeti'l-akl.
13.	1. 1210, Fahreddîn Râzî.	<ul style="list-style-type: none"> Meâlimü usûli'd-dîn. el-Mahsûl fi usûli'l-fikh. Şerhu'l-işârât ve't-tenbihât. Mantuku'l-mûlahhas. el-Âyâtü'l-beyyinât.
	2. 1248, Efdalüddîn Hunecî.	<ul style="list-style-type: none"> Keşfü'l-esrâr an gavâmizi'l-efkâr. Kitâbu'l-mu'cez fi'l-mantık.
	3. 1257, İbn Ebi'l-Hadîd.	<ul style="list-style-type: none"> Şerhu'l-âyâti'l-beyyinât.
	4. 1156-1233, Seyfüddîn Âmidî.	<ul style="list-style-type: none"> Keşfü't temvihât.
	5. 1277, Necmeddîn Kâtîbî el Kazvîni.	<ul style="list-style-type: none"> er-Risâletü'ş-Şemsiyye. el-Münessas fi şerhi'l-mülehhas.
	6. 1265, Esîrüddîn Ebherî.	<ul style="list-style-type: none"> Tenzîlü'l-efkâr fi ta'dîli'l-esrâr. İsagoci. Hidâyetü'l-hikme.
	7. 1180-1268, Zeynüddîn Keşşî.	<ul style="list-style-type: none"> Kitâbu hadâiki'l-hakâik fi ilmi'l-mantık ve't-tabîi ve'l-ilâhî.
	8. 1201-1274, Nasîruddîn Tûsî.	<ul style="list-style-type: none"> Ta'dîlü'l-mi'yâr fi nakdi tenzîli'l-efkâr. Şerh'ul-işârât ve't-tenbihât.

	9. 1274, Sadreddin Konevî.	• Şerhu'l-hidâye fi'l-hikme.
	10. 1286, Kadı Beydavî.	• Tevâliü'l-envâr.
	11. 1229, Sekkâkî.	• Miftâhu'l-ulûm.
	12. 1198,1283, Sirâcuddîn Urmevî.	• Metâliu'l-envâr.
	13. 1289, Burhaneddin Nesefî.	• el-Fusûl fi ilmi'l-cedel.
14.	1. 1303, Şemseddîn Semerkandî.	• Âdâbu'l-bahs ve'l-münâzara. • Kistâsu'l-efkâr fi tahkiki'l-esrâr.
	2. 1293,1365, Kutbuddîn Râzî.	• Risâle fi tahkiki'l-külliyât. • el-Muhâkemât beyne şurrâhi'l-işârât. • Tahrîrû'l-kavâidi'l-mantikiyye fi şerhi'r-risâleti'ş-şemsiyye. • Levâmiu'l-esrâr alâ şerhi metâli'i'l-envâr.
	3. 1324, Şemseddîn Muhammed bin Eşref Semerkandî.	• Beşârâtü'l-işârât.
	4. 1325, Cemaleddin Hillî.	• el-Muhâkemât beyne şurrâhi'l-işârât. • Şerhu'ş-şemsiyye. • el-İşârât ve't-tenbihât.
	5. 1328, İbn Teymiyye.	• er-Redd ale'l-mantikiyyîn.
	6. 1344, İmâdüddin Kâşî.	• Hâşiye alâ âdâbi's-Semerkandî.
	7. 1346, Sadru'ş-Şerîa.	• Ta'dilu'l-ulûm ve Şerhu ta'dili'l-ulûm.
	8. 1349, Ebu's-senâ İsfehânî.	• Tenvîru'l-metâli' fi şerhi metâli'i'l-envâr. • Şerhu fusûli'n-Nesefî.
	9. 1281-1355, Adududdîn İcî.	• Âdâbü'l-bahs.
	10. 1357, Necmettin Tarsûsî.	• Hâşiye alâ şerhi âdâbi'l-bahs.
	11. 1359, Hüsâm Kâtî.	• Şerhu'l-isagoci.
	12. 1382, Şemseddin Herevî.	• Şerhu'ş-şemsiyye. • Şerhu hidâyeti'l-hikme.
	13. 1356, Nureddîn eş-Şîrâzî.	• el-Misbâh fi telhîsi'l-miftâh.
	14. 1311, Kutbuddîn eş-Şîrâzî.	• Miftâhu'l-miftâh.
	15. 1390, Sa'duddîn Teftezânî.	• Tehzîbü'l-mantık ve'l-keâm. • Şerhu'ş-şemsiyye. • Hâşiyetü'l-âdâbi'l-Adûdiyye. • el-Mekâsîd. • el-Mutavvel Şerhu Miftâhi'l-ulûm.
15.	1. 1340-1413, Seyyid Şerif Cürçânî.	• Risâle fi'l-müveccehât. • Şerhu âdâbi'l-Adûdiyye. • Hâşiye alâ levâmiu'l-esrâr şerhi metâli'i'l-envâr. • Şerhu'ş-şemsiyye. • el-Misbâh fi şerhi'l-miftâh.
	2. 1417, Hacı Paşa Aydîni (Celaleddin Konevî).	• Şerhu levâmi'i'l-esrâr fi şerhi metâli'i'l-envâr.
	3. 1431, Molla Fenârî.	• el-Fevâidü'l-Fenâriyye (İsagoci şerhi).

	4. 1451, Karaca Ahmed Saruhânî.	<ul style="list-style-type: none"> Hâşiye alâ şerhi'ş-şemsiyye. Hâşiye alâ şerhi'l-isagoci.
	5. 1474, Ali Kuşçu.	<ul style="list-style-type: none"> Şerhu'l-âdâbi'l-Adûdiyye.
	6. 1480, Muhyiddin Tâlişî.	<ul style="list-style-type: none"> Hâşiye alâ şerhi'l-isagoci.
	7. 1486, Kutbuddîn Geylânî.	<ul style="list-style-type: none"> Şerhu âdâbi's-Semerkandî.
	8. 1494, İmâd Fârisî.	<ul style="list-style-type: none"> Şerhu'l-isagoci.
	9. 1495, Molla Hanefî Karabâğî.	<ul style="list-style-type: none"> Şerhu'r-risâle fi tahkîki'l-külliyât. Şerhu âdâbi'l-Adûdiyye.
	10. 1495, Şemseddin Herevî.	<ul style="list-style-type: none"> Şerhu hidâyeti'l-hikme.
16.	1. 1500, Kemaleddin Şirvânî.	<ul style="list-style-type: none"> Şerhu âdâbi's-Semerkandî.
	2. 1502, Celâleddîn Devvânî.	<ul style="list-style-type: none"> Şerhu'ş-şemsiyye. Tenvîru'l-metâli' fi tefsîri'l-metâli'. Hâşiye alâ şerhi âdâbi's-Semerkandî. Şerhu âdâbi'l-Adûdiyye. Şerhu'r-risâle fi tahkîki'l-külliyât. Şerhu tehzîbi'l-mantık ve'l-keâm.
	3. 1505, Kadı Mir Meybûdî.	<ul style="list-style-type: none"> Şerhu hidâyeti'l-hikme. Şerhu'ş-şemsiyye. Şerhu âdâbi's-Semerkandî.
	4. 1527, Nizameddin Bircendî.	<ul style="list-style-type: none"> Şerhu âdâbi'l-Adûdiyye.
	5. 1534, Emir Hasan er-Rûmî.	<ul style="list-style-type: none"> Şerhu'r-risâle fi tahkîki'l-külliyât.
	6. 1534, İbn Kemal, Kemalpaşâzede.	<ul style="list-style-type: none"> Âdâbü'l-bahs ve'l-münâzara. Risâle fi'l beyânî'l-'akl. Şerhu tağyîri'l-miftâh. Hâşiye alâ dibâceti'ş-şemsiyye.
	7. 1538, İsamuddin İsfereyânî.	<ul style="list-style-type: none"> Şerhu'ş-şemsiyye. Şerhu âdâbi'l-bahs ve'l-münâzara.
	8. 1541, Kara Davud Kocevî (İzmîti).	<ul style="list-style-type: none"> Hâşiye alâ şerhi metâli'i'l-envâr. Hâşiye alâ şerhi'ş-şemsiyye. Hâşiye ale'l-fevâidi'l-fenâriyye alâ isagoci. Hâşiye ale'l-mutavvel.
	9. 1544, Kul Ahmed.	<ul style="list-style-type: none"> Hâşiye alâ şerhi'l-isagoci.
	10. 1568, Mir Muhammed Erdebîlî.	<ul style="list-style-type: none"> Hâşiyetü'l-âdâbi'l-Adûdiyye. Hâşiye alâ şerhi tehzîbi'l-mantık ve'l-keâm.
	11. 1571, Ramazan Bihişti Vizevî.	<ul style="list-style-type: none"> Şerhu âdâbi'l-Adûdiyye.
	12. 1572, Musluhiddîn Lârî.	<ul style="list-style-type: none"> Hâşiye alâ şerhi hidâyeti'l-hikme
	13. 1573, Abdullah Şahâbâdî.	<ul style="list-style-type: none"> Şerhu tehzîbi'l-mantık ve'l-keâm.
	14. 1573, Ali Birgîvî.	<ul style="list-style-type: none"> Risâle fi'l-âdâb.
	15. 1561, Taşköprülüzâde.	<ul style="list-style-type: none"> Şerhu âdâbi'l-bahs ve'l-münâzara. Şerhu'l-miftâh.
	16. 1575, Abdurrahman Ahdarî.	<ul style="list-style-type: none"> es-Süllemü'l-müvernak.
	17. 1521, Muhyiddîn Tebrîzî.	<ul style="list-style-type: none"> Hâşiye alâ şerhi Hüsamkâtî alâ isagoci. Şerhu âdâbi'l-Adûdiyye.

	18. 1527, Nizâmeddin Bircendî.	<ul style="list-style-type: none"> • Şerhu'r-risâleti'ş-şemsiyye. • Şerhu âdâbi'l-Adûdiyye.
	19. 1534, Emir Hasan Rûmî.	<ul style="list-style-type: none"> • Şerhu'r-risâle fi tahkîki'l-külliyât. • Hâşiyetü Emir Hasan alâ şerhi'ş-Şîrvânî alâ âdâbi's-Semerkandî.
17.	1. 1605, Hüseyin Halhâlî.	<ul style="list-style-type: none"> • Hâşiyeye alâ şerhi tehzîbi'l-mantık ve'l-keâm.
	2. 1627, Sadreddin Şîrvânî.	<ul style="list-style-type: none"> • Şerhu'l-isagoci • Şerhi risâle-i ciheti'l-vahde.
	3. 1636, Musa Bosnevî.	<ul style="list-style-type: none"> • Şerhu'ş-şemsiyye.
	4. 1640, Fahreddin Habîsî.	<ul style="list-style-type: none"> • et-Tezhîb fi şerhi't-tehzîb.
	5. 1641, Molla Sadra.	<ul style="list-style-type: none"> • Şerhu hidâyeti'l-hikme.
	6. 1650, Yasin Humsî.	<ul style="list-style-type: none"> • Hâşiyeye ale't-tezhîb fi şerhi't-tehzîb.
	7. 1656, Abdurrahman Uchûrî.	<ul style="list-style-type: none"> • Şerhu'l-isagoci.
	8. 1657, Abdulkakim Siyâlkûtî (veya Siyelkûtî).	<ul style="list-style-type: none"> • Hâşiyeye alâ kısmi't-tasdikât min hâşiyeti tahrîri'l-kavâ'idî'l-mantukiyye fi şerhi'r-risâleti'ş-şemsiyye. • Hâşiyeye ale'l-mutavvel.
	9. 1659, Ömer Âmidî.	<ul style="list-style-type: none"> • Şerhu'l-isagoci.
	10. 1680, Mir Zahid Herevî.	<ul style="list-style-type: none"> • Ta'lik alâ şerhi tehzîbi'l-mantık ve'l-keâm.
	11. 1680, Ahmed Çermikî.	<ul style="list-style-type: none"> • Şerhu risâleti'l-âdâb.
18.	1. 1705, Muhammed Tarsûsî.	<ul style="list-style-type: none"> • Risâle fi'l-âdâb.
	2. 1712, Garzevânî.	<ul style="list-style-type: none"> • Şerhu âdâbi'l-Adûdiyye.
	3. 1712, Kara Halil Tirevî.	<ul style="list-style-type: none"> • Hâşiyeye alâ şerhi âdâbi'l-bahs. • Hâşiyeye ale't-tezhîb fi şerhi't-tehzîb. • Hâşiyeye Kara Halil ale'l-Fenârî.
	4. 1715, Ferdî Kayserî.	<ul style="list-style-type: none"> • Hâşiyeye alâ âdâbi'l-hüseyniyye.
	5. 1718, Hüseyin Şah Antâkî (Âmâsî yahut Adanavî veya Niksârî).	<ul style="list-style-type: none"> • er-Risâletü'l-Hüseyniyye.
	6. 1722, Abdurrahîm Şîrvânî.	<ul style="list-style-type: none"> • Hâşiyeye alâ hâşiyeti levâmî'i'l-esrâr fi şerhi metâli'i'l-envâr.
	7. 1722, Süleyman Fazıl Efendi İstanbulî.	<ul style="list-style-type: none"> • Şerhi âdâbi'l-Adûdiyye.
	8. 1732, Saçaklızade Mehmed Efendi.	<ul style="list-style-type: none"> • Takrîru'l-kavânîni'l-mütedâvile min ilmi'l-münâzara.
	9. 1734, Dede Efendi Muhamed Erzurûmî.	<ul style="list-style-type: none"> • Şerhu'r-risâleti'l-kıyâsiyye.
	10. 1736, Mehmed Emin Üsküdârî.	<ul style="list-style-type: none"> • Şerhu risâleti'l-âdâb li'l-Birgîvî. • Risâle fi fevâidi'l-âdâb ve'l-münâzara. • er-Risâletü'l-Velediyye.

	11. 1738, Carullah İstanbûlî.	• Şerhu risâleti'l-âdâb.
	12. 1739, İsmail Gelenbevî.	• Burhan. • Gelenbevî alâ isagoci. • Hâşiye alâ devvânî alâ şerhi tehzîbî'l-mantık ve'l-keâm. • Risâletü'l-ımkân (miftâhu bâbî'l-müveccihât).
	13. 1746, Velican Marâşî.	• Zübdetü'l-münâzara.
	14. 1750, Ahmed Kâzâbâdî.	• Şerhu âdâbî'l-bahs ve'l-münâzara.
	15. 1755, Kefevî.	• Hâşiye alâ şerhi âdâbî'l-Adûdiyye. • Hâşiyetü'l-hâşiye alâ şerhi tehzîbî'l-mantık ve'l-keâm. • Hâşiye alâ şerhi âdâbî'l-bahs ve'l-münâzara. • Hâşiye ale'r-risâleti'l-hüseyniyye fi fenni'l-âdâb.
	16. 1756, Davut Karsî.	• Şerhu isagoci. • Şerhu'r-risâleti'ş-şemsiyye fi kavâidi'l-mantukiyye. • Mûlahhas fi şerhi tekmileti't-tehzîb. • Şerhu'l-âdâbî'l-hüseyniyye.
	17. 1760, Akkirmânî.	• Hâşiye alâ şerhi'l-âdâbî'l-hüseyniyye.
	18. 1767, Şihâbüddin Melevî (veya Mellevî).	• Şerhu's-süllem.
	19. 1791, İsmail Gelenbevî.	• Hâşiye alâ hâşiyeti şerhi hidâyeti'l-hikme.
	20. Belli değil, Mustafa Kutb el-Rizevî.	• Şerhu'l-burhân.
	21. Belli değil, İbrahim Levzî Hüseyini.	• Şerhu'r-risâleti'l-kıyâsiyye.
	22. Belirsiz.	• Dâire-i Müveccihât.
19.	1. 1808, Müftizâde Mehmed Sadık Erzincânî.	• Hâşiye alâ tahrîri'l-kavâidi'l-mantukiyye fi şerhi'r-risâleti'ş-şemsiyye. • Hâşiye ale'l-hüseyniyye.
	2. 1809, Ahmet Şevki Efendi.	• Âdâbu'l-bahs ve'l-münâzara.
	3. 1828, Eskicizâde Ali Edirnevî.	• Terceme-i ciheti'l-vahde.
	4. 1838, Gözübüyükzâde İbrahim Efendi.	• Risâle fi ciheti'l-vahde.
	5. 1860, İbrahim Bâcurî.	• Hâşiye alâ şerhi's-süllem.
	6. 1872, Debbâğzâde Mustafa Sivâsî.	• Terceme-i ciheti'l-vahde.
	7. 1878, Kadızade Mavsîlî.	• Tenvîrü'l-burhan.
	8. 1886, Muhammed Leknevî.	• Şerhu isagoci. • et-Ta'liku'l-acîb li halli hâşiyeti Celâl ale't-tehzîb.
	9. 1890, Abdunnafi İffet Efendi.	• Terceme-i burhan-ı Gelenbevî.
	10. 1893, Muhammed Tarsûsî.	• Şerhu âdâbî'l-Birgivî.

	11. 1895, Ahmet Cevdet Paşa.	• Mi'yârî Sedâd.
20.	1. 1900, Ali Sedat.	• Mîzânu'l-ukûl.
	2. 1914, Akşehirlizade Ali Haydar.	• Risâle fi'l-âdâb.
	3. 1946, İzmirli İsmail Hakkı.	• Metodoloji (Fenn-i Menâhic). • Felsefe Dersleri.
21.	1. Teo Grünberg.	• Anlam kavramı üzerine bir deneme. • Felsefe ve felsefi mantık yazıları. • Mantıksal anlam kuramı: bir giriş denemesi kapsamlı yorumlama, Adnan Onart ile birlikte. • Modern mantık, Hüseyin Batuhan ile birlikte, katkıda bulunan Sadreddin Eyüboğlu. • Modern mantık ve uygulamalar. • Adnan Onart ve Hüseyin Batuhan ile birlikte. • Epistemik mantık üzerine bir araştırma. • Mantık terimleri sözlüğü, David Grünberg, Adnan Onart ve Halil Turan ile birlikte. • Sembolik mantık el kitabı: özel mantık sistemleri. • Sembolik mantık el kitabı: sembolik mantığın uygulamaları. • Sembolik mantık: önermeler mantığı.
	2. A. Kadir Çüçen.	• Bilgi felsefesi. • Klasik mantık (mantığa giriş). • Mantık.
	3. Alparslan Açıkgenç.	• Bilgi felsefesi.
	4. Cafer Sadık Yaran.	• İnförmel mantığa giriş: akli hatadan koruma ve iyi kullanma sanatı.
	5. Ahmet Cevizci.	• Bilgi felsefesi.
	6. Nazlı İnönü.	• Mantık tarihi: İlkçağ. • Mantık tarihi: Ortaçağ.
	7. İbrahim Emiroğlu.	• Ana hatlarıyla klasik mantık. • Mantık yanlışları. • Örnekleriyle mantık sözlüğü, Hülya Altunya ile birlikte. • Mantık yazıları.
	8. İsmail Köz.	• Mantık felsefesi, yay. haz. Mehmet Vural.
	9. Ruhattin Yazoğlu ve Tuncay İmamoğlu.	• Mantık.
	10. İbrahim Çapak.	• Temel esaslarıyla mantık.
	11. Nazım Hasırcı.	• Klasik mantık el kitabı.
	12. Şerafettin Adsoy.	• Aklını kullanacaklar için mantık (tasavvurât). • Aklını kullanacaklar için mantık (tasdikât).

	13. Turgut Akyüz.	<ul style="list-style-type: none">• Bilginin ontolojisi: Varlık, bilgi ve zaman: mantık ve metafizik ilişkisine dair bir inceleme.• Mantık: İslâmî ilimler ve günlük hayattan örnekler, tablo ve şekiller, ilave notlar.• İslam ve bilim: İslâmî ilimlerde kullanılan klasik bilimsel yöntemler, dîni düşünce yanlışları ve Müslümanca bir bilime olan ihtiyaç.
--	-------------------	---

Hakem/Peer-review: Çift Taraflı Kör/Double Blind.

Teşekkür/Acknowledgements:

-

Beyanname/Declarations:

1. Özgünlük Beyanı/Statement of Originality:

Bu çalışma özgündür.

2. Yazar Katkıları/Author Contributions:

Fikir/Concept: TA; *Kavramsallaştırma/Conceptualization:* TA; *Literatür Taraması/Literature Search:* TA; *Veri Toplama/Data Collection:* TA; *Veri İşleme/Data Processing:* TA; *Analiz/Analysis:* TA; *Yazma – orijinal taslak/Writing – original draft:* TA; *Yazma – inceleme ve düzenleme/Writing – review & editing:* TA.

3. Etik Kurul İzni/ Ethics approval:

Etik Kurul İzni gerekmemektedir.

4. Finansman-Destek/Funding-Support:

Bu çalışma herhangi bir finansman ya da destek almamıştır.

5. Çıkar Çatışması Beyanı/Competing interests:

Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

KAYNAKÇA

Akyüz, Turgut. “‘et-Tefsira’, Sehlân es-Sâvî’ye mi Yoksa Fahreddîn er-Râzî’ye mi Aittir?” *Mantık Araştırmaları Dergisi* 5/1 (2021), 38-60.

Akyüz, Turgut. *Fahreddin er-Razi'nin el-Mantıku'l-Kebir'inin tahkik ve incelemesi (inceleme)*. 4 Cilt. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.

Akyüz, Turgut. “İslam Düşüncesinde Felsefe Karşıtı Tavırlar”. *Kesit Akademi Dergisi* 15/1 (2018), 79-87.

Akyüz, Turgut. *İslam ve Bilim*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2023.

Akyüz, Turgut. “Kant’ın Analitik ve Sentetik Ayrımının Aristotelesçi Felsefe Geleneği Bakımından Değerlendirilmesi”. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2017), 149-159.

Akyüz, Turgut. “Kant’ın Bazı Mantık, Metafizik ve Ahlak Kavramlarının İslam Düşünce

- Geleneğindeki Kaynakları". *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 1/2 (2017), 119-129.
- Akyüz, Turgut. *Mantık*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2022.
- Altunya, Hülya. "Mantık ve Dini İlimler İlişkinin Tarihsel Gelişimi Üzerine Kısa Bir Tahlil". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/30 (2013), 57-72.
- Ayık, Hasan. "Gazali'nin Eleştirileri Felsefeyi Bitirdi Mi?" *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9/2 (2009), 37-57.
- Ayık, Hasan. "İslam Düşüncesinin Yeniden Yorumlanması". *Bilim Ahlak ve Siyaset Bağlamında Çağdaş İslam Algıları*. 1/53-69. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, ts.
- Çelik, Muhmmet. "Âdâbu'l-Baĥş ve'l-Munâẓaranın Kaynağı ve Eserleri (14-20. yy.)". *Tahkik İslâmî İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 5/2 (2022), 207-249.
- Çelik, Muhmmet. "Osmanlı Ulemasının Eleştirel Düşünme Konusuna İlgisi". *Journal Of Islamic Research* 3/34 (2023), 648-660.
- Çetin, Ali. "Erken Dönem İslâm Düşünce Geleneğinde Fârâbî Felsefesi ve Mantığı". *KADER* 19/2 (2021), 702-726.
- Durusoy, Ali. "Gazali'de Mantık Bilmenin Yeri ve Önemi". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 13/3-4 (2000), 303-320.
- Durusoy, Ali ve Güler, Aliye. "Vâv'ın Hikayesi: Dilbilimciler ile Mantıkçılar Arasındaki Tartışmaların Mantık ve -Dilbiliminin Gelişimine Etkisi", Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2/1 (2015), 7-54.
- Edirnevî, Eskicizâde Ali. *Terceme-i ciheti'l-vahde*. Süleymaniye Kütüphanesi, 261234, 1828.
- Emiroğlu, İbrahim. "İzmirli'nin Mantık Anlayışı". *İzmirli İsmail Hakkı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Evmes, Adem. "Kutbuddin eş-Şirâzî'nin Akılcı Felsefeye ve Meşşâî Tanım Teorisine Eleştirileri: Şerhu Hikmetü'l İşrâk'ı Bağlamında Bir Tahlil". *Dergıabant* 11/1 (2023), 169-179.
- Evmes, Adem. "Şemsüddîn es-Semerkindî'nin Beşârâtü'l-İşârât Adlı Eserinin Mantık Bölümünde Burhanî İlimler ve Bilimsel Sorular Konusuna Yaklaşımı". *Tokat İlahiyat Dergisi* 9/2 (2021), 679-694.
- Fârâbî. *Kitabu'l-Burhan*. çev. Ömer Türker. İstanbul: Klasik Yayınları, 2008.
- Fârâbî. *Tahsilü's-saade*. çev. Hüseyin Atay. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1974.
- Gazzâlî. *Mi'yarü'l-ilm: İlmin ölçütü*. çev. Hasan Hacak - Ali Durusoy. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Hacinebioğlu, İsmail Latif. "İsmail Gelenbevi'nin Mantık Bilimine Katkıları". *Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları*. 503-509. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2007.
- Hasırcı, Nazım. "İbn Teymiyye'nin Mantık Eleştirisi". *Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri*. 132-149. Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yayınları, 2014.
- İbn Hazm. *et-Takrib li'l-haddi'l-mantık ve'l-medhal ileyhi bi'l-elfâzi'l-ammiyyeti ve'l-emsiletü'l-fikhiyye*. çev. İbrahim Çapak. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018.

- İbn Sînâ. *İşaretler ve tenbihler: el-İşarat ve't-tenbihat*. çev. Ali Durusoy vd. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005.
- İbn Sînâ. *Kitâbu's-Şifa: İkinci analitikler Burhan*. çev. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008.
- Kayacık, Ahmet. "Bağdat'tan Endülüs'e Mantık Geleneği ve İbn Rüşd". *Doğu-Batı İlişkisinin Entellektüel Boyutu*. 2/409-418. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Kayacık, Ahmet. "İslam Dünyasında Doğulu ve Batılı Mantık Okulları". *Akademik Araştırmalar Dergisi* 20/1 (2004), 1-20.
- Kayacık, Ahmet. "Mısır'da Mantık Çalışmaları ve Mantık Eğitimi Üzerine: Türkiye İle Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme". *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/1 (2019), 233-246.
- Kayacık, Ahmet. "Müslümanların Mantık Konularını Ele Alış Yolları". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (1998), 219-224.
- Klinger, Dustin D. *Being Another Way: The Copula and Arabic Philosophy of Language 900-1500*, California: University of California Press, 2024.
- Kömürcü, Kamil. "Mantık Tarihinde İsağoci Geleneği". *Bilimname* 2/1 (2018), 45-62.
- Kömürcü, Kamil. "Medreselerde Mantık Eğitimi ve Ebheri Etkisi". *Felsefe Dünyası* 1/57 (2013), 95-112.
- Kömürcü, Kamil. "Selçuklulardan Günümüze Mantık Öğretiminin Serüveni". *İlahiyat Fakültelerinde Mantık Eğitimi*. 33-44. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2022.
- Köz, İsmail. "Geleneksel Mantıktan Geleneksel Düşünceye". *Eskiyeni* 16/1 (2010), 48-64.
- Köz, İsmail. "İslam Mantık Külliyyatının Teşekkülü". *Felsefe Dünyası* 30/1 (1999), 91-112.
- Köz, İsmail. "Modern Türk Düşüncesinde Mantık Çalışmaları". *AÜFD* 1/1 (2002), 135-169.
- Önal, Ramazan. "İslam Düşünce Tarihinde Akla Dair Eser Yazma Geleneği İbn Ebi'd-Dünyâ Örneği". *Akıl Kitabı 9-Akılın Tarifine ve Din-Düşünce-Akıl İlişkisine Dair*. 9/11-45. İstanbul: Ravza Yayınları, 2022.
- Özel, Aytakin. "Mantığı Geleneksel Kelama Uygulamak: Şehristânî'nin Kitâbü'l-Musâraati'l Felâsife Adlı Eseri Üzerine Bir Çalışma". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/15 (2009), 103-117.
- Özel, Aytakin. "Organon ve Mantık". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/14 (2008), 147-169.
- Özpilavcı, Ferruh. "Akıl Risaleleri Geleneği ve Bu Gelenek İçinde Ebu'l-Berekat el-Bağdadî'nin Akıl Risalesi". *İslâmî İlimler Dergisi* 2/1 (2010), 75-106.
- Özpilavcı, Ferruh. "er-Risâletü's-Şemsiyye'nin Müellifi Necmeddin Kâtibî Tarafından Yapılan İlk Şerhi: Şerhu'l-Mevâzi'i'l-Müşkile mine'r-Risâleti's-Şemsiyye fi'l-Kavâ'id-i'l-Mantikiyye'nin İnceleme ve Tahkiki". *Tahkik İslâmî İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 2/2 (2019), 1-114.
- Pehlivan, Necmettin. "Adabu'l-bahs ve'l-münazara geleneğinde ikinci yeni: Hüseyin Şah el-Adanavi'nin Hüseyniyye'si ve tahkiki". *Osmanlı'da İlmi Mantık ve Münazara*. 321-429, 2022.
- Pehlivan, Necmettin. "Muhammed Kefevî ve Risâle fi'l-âdâb'ı". *Felsefe Dünyası* 2/56 (2012),

322-333.

Râzî, Fahreddîn. *el-Mulahhas f'l-Mantık ve'l-Hikme*. ed. İsmail Hanoğlu. Amman: el-Asleyn li'd-Dirasat ve'n-Neşr/Asleyn Studies Publication, 2021.

Râzî, Fahreddîn. *Şerhu Uyûni'l-Hikme*. Tahran: Müessesetü's-Sadık, 1373h.

Rescher, Nicholas. *İslam Mantık Tarihi*. çev. Ahmet Kayacık. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.

Rouayheb, Khaled el-. *İslam Mantığının Gelişimi: 1200-1800*. çev. Yusuf Daşdemir. İstanbul: Klasik Yayınları, 2022.

Seleşuk, Remziye. "Mantık İlmi Açısından İki Önemli Eser: Mizânu-l Ukûl ve Felsefe Dersleri". *Mantık Araştırmaları Dergisi* 9/1 (2023), 6-23.

Street, Tony. *İslam Mantık Tarihi*. çev. Harun Kuşlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2016.

Yaran, Cafer Sadık. "İslam Felsefesinin Karakteristik Yapısı: Özgün Eklektisizm". *EKEV Akademi Dergisi* 17/1 (2003), 1-14.

Ek: Metin İçinde Verilen Örnek Metinlerin Bibliyografyası

Adududdîn el-Îcî, Âdâbü'l-bahs, Süleymaniye Kütüphanesi, 647259.

Abdulahkim Siyâlkûtî, Hâşiye alâ kısmi't-tasdikât min hâşiyeti tahrîri'l-kavâ'idi'l-mantukiyye fî şerhi'r risâleti'ş-şemsiyye, Konya Yazma Eserler Müdürlüğü, 70585.

Abdulahkim Siyâlkûtî (veya Siyelkûtî), Ö. 1657, Hâşiye ale'l-mutavvel, Süleymaniye Kütüphanesi, 144271.

Abdunnafi İffet Efendi, Terceme-i burhan-ı Gelenbevî, Süleymaniye Kütüphanesi, 271576.

Abdurrahman Ahdarî, es-Süllemü'l-müvernak, Süleymaniye Kütüphanesi, 303687.

Ahmed Çermikî, Şerhu risâleti'l-âdâb, Manisa Kütüphanesi, 95511.

Ahmed Kâzâbâdî, Şerhu Âdâbi'l-bahs ve'l-münâzara, Süleymaniye Kütüphanesi, 319190.

Ahmet Şevki Efendi, Âdâbü'l-bahs ve'l-münâzara, Hacı Mahmud Efendi Kütüphanesi, 260548.

Akkirmânî, Hâşiye alâ Şerhi'l-âdâbi'l-hüseyniyye, Süleymaniye Kütüphanesi, 635684.

Akşehirlizade Ali Haydar, Risâle fi'l-âdâb, Ali Emiri Kütüphanesi, 151480.

Ali Birgivi, Risâle fi'l-âdâb, Süleymaniye Kütüphanesi, 325708.

Ali Kuşçu, Şerhu'l-Âdâbi'l-Adûdiyye, Konya Bölge Yazmalar Kütüphanesi, 80899.

Ali Sedat, Mizânu'l-ukûl, Süleymaniye Kütüphanesi, 383941.

Burhaneddin en-Nesefî, el-Fusûl fi ilmi'l-cedel, Hasan Paşa Kütüphanesi, 124395.

Carullah İstanbûlî, Şerhu Risâleti'l-âdâb, Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi, 122838.

Celâleddîn ed-Devvânî, Hâşiye alâ şerhi Âdâbi's-Semerkindî, Süleymaniye Kütüphanesi, 664418.

Celâleddîn ed-Devvânî, Şerhu Âdâbi'l-Adûdiyye, Süleymaniye Kütüphanesi, 333306.

Davut Karsî, Şerhu'l-âdâbi'l-hüseyniyye, Süleymaniye Kütüphanesi, 283180.

Dede Efendi Muhamed Erzurûmî, Şerhu'r-risâleti'l-kıyâsiyye, Milli Kütüphane Yazmalar, 600048.

Ebu'l-Kâsım el-Mecrîtî, Risâle fi'l-akl ve'l-ma'kûl ve ma'l-aklû'l-heyûlânî ve ma'l-aklû bi'l-kuvve. Bursa İnebey Kütüphanesi 33933.

- Efdalüddîn el-Hunecî, Keşfü'l-esrâr an gavâmizi'l-efkâr, Süleymaniye Kütüphanesi, 227189.
- Esîrüddîn el-Ebherî, Keşfü'l-hakâik an tahrîri'd-dekâik., Süleymaniye Kütüphanesi, 202533.
- Esîrüddîn el-Ebherî, Tenzîlü'l-efkâr fi ta'dîli'l-esrâr, Süleymaniye Kütüphanesi, 301129.
- Fârâbî, Risâle fi'l-akl, Süleymaniye Kütüphanesi, 244424.
- Fârâbî, Kitâbu'l-hurûf, çev. Ömer Türker, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Ferdî Kayserî, Hâşiye alâ âdâbi'l-hüseyniyye, Süleymaniye Kütüphanesi, 244407.
- Garzevânî, Şerhu Âdâbi'l-Adûdiyye, Manisa Kütüphanesi, 94532.
- Hâris el-Muhâsibî. Mahiyetü'l-akl ve ma'nâhu ve ihtilâfî'n-nâsü fi, Süleymaniye Kütüphanesi, 226560.
- Hüseyn Şah Antâkî, er-Risâletü'l-Hüseyniyye, Süleymaniye Kütüphanesi, 144306.
- İbn Ebi'd-Dünyâ, Kitâbu'l-akl ve fadluh, Süleymaniye Kütüphanesi, 658485.
- İbn Kemal Kemalpaşâzede, Âdâbü'l-bahs ve'l-münâzara, Süleymaniye Kütüphanesi, 325704.
- İbn Kemal, Kemalpaşâzede, Risâle fi'l Beyânî'l-akl, Milli Kütüphane Yazmalar, 603821.
- İbn Teymiyye, er-Redd ale'l-mantıkyî, Süleymaniye Kütüphanesi, 229584.
- İbn Teymiyye, Nakdü'l-mantık, Mektebetü's-Sünneti'l-Muhammed, s. 216, 1951.
- İmadüddin Kâşî, Hâşiye alâ Âdâbi's-Semerkandî, Süleymaniye Kütüphanesi, 658634.
- İsamuddin İsfereyânî, Şerhu Âdâbi'l-bahs ve'l-münâzara, Süleymaniye Kütüphanesi, 325700.
- İsmail Gelenbevi, Burhan, Süleymaniye Kütüphanesi, 356754.
- Kadı Mir Meybûdî, Şerhu Âdâbi's-Semerkandî, Süleymaniye Kütüphanesi, 206070.
- Kadıze Mavsilî, Tenvîrî'l-burhan, Süleymaniye Kütüphanesi 338616.
- Kara Halil Tirevî, Hâşiye alâ Şerhi Âdâbi'l-bahs, Süleymaniye Kütüphanesi, 633416.
- Kefevî Mehmed Efendi, Risâle fi'l-âdâb, Konya Bölge Yazmalar Kütüphanesi, 76517.
- Kefevî, Hâşiye alâ Şerhi Âdâbi'l-Adûdiyye, Süleymaniye Kütüphanesi, 325719.
- Kefevî, Hâşiye alâ şerhi Âdâbi'l-bahs ve'l-münâzara, Süleymaniye Kütüphanesi, 325718.
- Kefevî, Hâşiye ale'r-Risâleti'l-Hüseyniyye fi fenni'l-âdâb, Süleymaniye Kütüphanesi, 325720.
- Kemaleddin Şirvânî, Şerhu Âdâbi's-Semerkandî, Süleymaniye Kütüphanesi, 281489.
- Kemalpaşâzâde, Risâle fi beyânî'l-akl, Süleymaniye Kütüphanesi, 302987.
- Kemalpaşâzâde, Şerhu tağyîri'l-miftâh, Süleymaniye Kütüphanesi, 233742.
- Kindî, Risâle fi'l-akl, Süleymaniye Kütüphanesi, 207307.
- Kutbuddîn Geylânî, Şerhu Âdâbi's-Semerkandî, Süleymaniye Kütüphanesi, 243360.
- Kutbuddîn er-Râzî, Risâle fi tahkîki'l-külliyât, Süleymaniye Kütüphanesi, 302024.
- Kutbuddîn eş-Şîrâzî, Ö. 1311, Miftâhu'l-miftâh, Süleymaniye Kütüphanesi, 249189.
- Mehmed Emin Üsküdârî, er-Risâletü'l-velediyye, Süleymaniye Kütüphanesi, 145068.
- Mehmed Emin Üsküdârî, Risâle fi fevâidi'l-âdâb ve'l-münâzara, Süleymaniye Kütüphanesi, 339235.
- Mehmed Emin Üsküdârî, Şerhu Risâleti'l-âdâb li'l-Birgivi, Manisa Kütüphanesi, 101602.
- Mir Muhammed Erdebîlî, Hâşiyetü'l-Âdâbi'l-Adûdiyye, Süleymaniye Kütüphanesi, 635793.

- Molla Hanefi Karabâğî, Şerhu Âdâbi'l-Adûdiyye, Süleymaniye Kütüphanesi, 281486.
- Muhammed Tarsûsî, Risâle fi'l-âdâb, Süleymaniye Kütüphanesi, 227905.
- Muhammed Tarsûsî, Şerhu âdâbi'l-Birgivi, Beyazıt Kütüphanesi, 569437.
- Muhyiddin Tâlişî, Hâşiye alâ şerhi'l-isagoci, Konya Yazma Eserler Müdürlüğü, 80927.
- Musluhiddîn Lârî, Hâşiye alâ şerhi hidâyeti'l-hikme, Konya Bölge Yazmalar Kütüphanesi, 48045.
- Mustafa el-Kutb el-Rizevî. Şerhu'l-burhân. Süleymaniye Kütüphanesi, 233530.
- Nasîruddîn et-Tûsî, Esâsü'l-iktibâs, Süleymaniye Kütüphanesi, 202601, 202602.
- Necmettin Tarsûsî, Hâşiye alâ Şerhi Âdâbi'l-bahs, Süleymaniye Kütüphanesi, 268289.
- Nizameddin Bircendî, Şerhu Âdâbi'l-Adûdiyye, Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi, 122822.
- Nureddin eş-Şîrâzî, Ö. 1356, el-Misbâh fi telhîsî'l-miftâh, Süleymaniye Kütüphanesi, 291327.
- Ramazan Bihişti Vizevî, Şerhu Âdâbi'l-Adûdiyye, Süleymaniye Kütüphanesi, 356791.
- Saçaklızade Mehmed Efendi, Takrîru'l-kavânîni'l-mütedâvile min İlmî'l-münâzara, Süleymaniye Kütüphanesi, 683516.
- Sadru's-Şerîa, Ta'dilu'l-ulûm ve Şerhu ta'dilî'l-ulûm, Süleymaniye Kütüphanesi, 202107.
- Sa'duddîn et-Teftezânî, 1322-1390, el-Mutavvel Şerhu Miftâhi'l-ulûm, Süleymaniye Kütüphanesi, 281626.
- Sekkâkî, Ö. 1229, Miftâhu'l-ulûm, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1983.
- Seyyid Şerif el-Cürcânî, Şerhu Âdâbi'l-Adûdiyye, Manisa Kütüphanesi, 99796.
- Seyyid Şerif el-Cürcânî, el-Misbâh fi şerhi'l-miftâh, Süleymaniye Kütüphanesi, 144281.
- Sirâcuddîn el-Urmevî, Metâliu'l-envâr, Ragıp Paşa Kütüphanesi, 1052.
- Süleyman Fazıl Efendi İstanbûlî, Şerhi Âdâbi'l-Adûdiyye, Manisa Kütüphanesi, 99678.
- Şemseddîn es-Semerkandî, Âdâbu'l-bahs ve'l-münâzara, tahkik es-Seyyid Yusuf Ahmed, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmîyye, 2014.
- Şihâbüddin Melevî, Şerhu's-süllem, Rodos Fethi Paşa Vakfı Hafız Ahmed Ağa Kütüphanesi.
- Taşköprülüzâde, Şerhu Âdâbi'l-bahs ve'l-münâzara, Manisa Kütüphanesi, 451540.
- Taşköprülüzâde, Şerhu'l-miftâh, Ragıp Paşa Kütüphanesi, 1877.
- Velican Marâşî, Zübdetü'l-münâzara, Manisa İl Halk Kütüphanesi, 449881.

